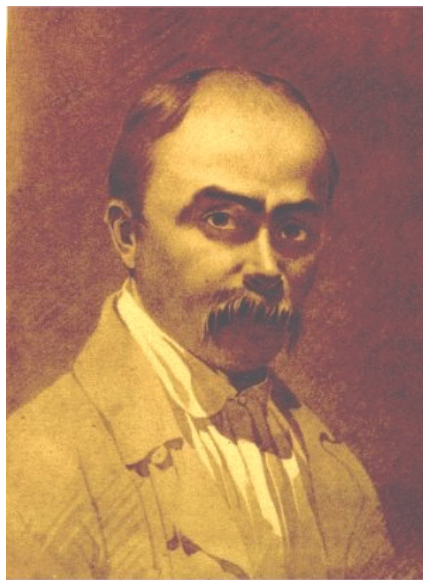

Тарас Шевченко

ХУДОЖНИК

Переклад Леоніда Білецького

За редакцією М. Славинського, П. Зайцева, М. Рудницького й О. Лотоцького

Електронна бібліотека української літератури
2001

Тарас Шевченко. *Художник*. Повість. 1856.

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісковський

Електронне форматування: Максим Тарнавський

Текст звірено з виданням: *Повне видання творів Тараса Шевченка*. Том шостий. Повісті. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1959. ст. 9–140.

© Канадський Інститут Українських Студій

Художник

Великий Торвальдсен почав свою блискучу мистецьку діяльність, вирізьблюючи орнаменти й тритонів із рибячими хвостами для тупоносих копенгагенських кораблів. Таксамо й мій герой, хоч і не таку блискучу, але також мистецьку працю почав з того, що молів у жорнах охру й мінію та малював підлоги, дахи й паркани. Безрадінний, безнадійний початок! Та чи ж багато вас, щасливих геніїв-малярів, починало інакше? Дуже, дуже мало! В Голляндії, наприклад, за найблискучішої її золотої доби, Остаде, Берггем, Тенер і ціла плеяда видатних малярів, крім Рубенса й Ван-Дейка, в лахміттях починали й кінчали свою велику кар'єру. Було б несправедливо вказувати на одну тільки меркантильну Голляндію. Розгорніть Вазарі, і там побачите те саме, коли не гірше. Кажу “гірше” тому, що тоді навіть політика намісників святого Петра вимагала вибагливої декорації для засліплення юрби й затемнення еретичної науки Віклефа й Гуса, що вже починала виховувати безстрашного домініканця Лютера. Та й тоді, кажу, коли Юлій II і Лев X схаменулись і сипали золото першому ліпшому маляреві та муляреві, — і за тих золотих часів вмирали з голоду великі майстри, як, наприклад, Корреджіо й Цампієрі. І таке, на жаль, траплялося дуже часто завжди й скрізь, куди тільки проникало божественне животворне мистецтво; трапляється таке й у нашому девятнадцятому освіченому столітті, — столітті філантропії й усього того, що спрямоване на користь людства, при всіх його засобах одвести й захистити жертви, “карающей богинї обречення”.

Защо ж, питаю, цим втіленим янголам, цим представникам живої чесноти на землі, завжди припадає така сумна, така гірка доля? Мабуть за те, що вони — втілення янголів!

Але ці міркування провадять тільки до того, що віддаляють од читача річ, яку маю намір показати, мов на долоні.

Літні ночі в Петербурзі я мало не завжди проводив на вулиці або десь на островах, та найчастіше — на академічній набережній. Особливо подобалось мені це місце тоді, коли Нева спокійна та коли вона, наче гігантське дзеркало, відбиває в собі з усіма подробицями величний портик Румянцевського музею, ріг сенату та червоні фіранки в домі графині Ляваль. За зимових довгих ночей цей дім освітлювали зсередини; червоні фіранки, як огонь горіли на темному тлі, і мене завжди брала досада, що Нева вкрита льодом і снігом, і що декорація втрачає свій властивий ефект.

Любив я також улітку зустрічати на Троїцькому мості схід сонця. Чудова, велична картина! У справжньому мистецькому творі є щось принадливе, щось краще за саму природу, — це піднесена душа мистця, це божественна творчість. Зате й у природі трапляються такі чудові явища, що перед ними поет-маляр падає ниць та тільки дякує Творцеві за солодкі, чарівні хвилини.

Я часто милувався пейзажами Щедріна, особливо ж захоплювала мене його невелика картина “Портічі перед заходом сонця”. Чарівливий твір! Але він ніколи не чарував мене так, як удосвіта краєвид із Троїцького мосту на Выборзьку сторону.

Раз якось, натішившись досхочу цією нерукотворною картиною, пройшов я до

Літнього саду відпочити. Я ніколи, як мені траплялося бувати в Літньому саду, не зупинявся в жадній з алеї, оздоблених мармуровими статуями: на мене ці статуї робили найгірше вражіння, особливо огидний Сатурн, що жере таку огидну, як і він сам, свою дитину. Я завжди оминав цих незграбних богинь і богів, сідав одпочити на березі озерця й милувався прекрасною гранітовою вазою та величною архітектурою Михайлівського замку.

Наближаючись до того місця, де велику алею перетинає алея поперечня та де в гурті богів і богинь Сатурн жере своє дитя, я ледве не наткнувся на живу людину в брудному пістрьовому халаті, що сиділа на відрі саме проти Сатурна.

Я зупинився. Хлопець (бо це справді був хлопець літ чотирнадцяти чи п'ятнадцяти) оглянувся й почав щось ховати за пазуху. Я підійшов до нього ближче й запитав, що він тут робить.

— Я нічого не роблю, — відповів він соромливо: — йду на роботу та по дорозі зайшов до саду, — і, помовчавши трохи, додав: — я рисував.

— Покажи, — кажу, — що ти рисував.

Він вийняв із пазухи чвертку сірого писального паперу й несміливо подав мені. На чвертці був досить вірно означений контур Сатурна.

Довго я тримав рисунок у руках і милувався замурзаним лицем автора. У неправильному, худорлявому обличчі його було щось привабливе, особливо у очах, — розумних та, як у дівчини, лагідних.

— Ти часто ходиш сюди рисувати? — запитав я його.

— Що-неділі, — відповів він: — а коли близько де працюю, то й у будні захожу.

— Ти вчишся на маляра?

— І на живописця, — додав він.

— У кого ж ти вчишся?

— У кімнатного маляра Ширяєва.

Я хотів розпитати його докладніше, але він узяв в одну руку відро з жовтою фарбою, а в другу жовтого, стертого, великого квача й намірявся йти.

— Куди ти поспішаєш?

— На працю. Я вже й так спізнився; як хазяїн прийде, попаде мені.

— Зайди до мене в неділю вранці і, коли в тебе єсть якісь рисунки твоєї роботи, то принеси мені показати.

— Добре, прийду; але де ви живете?

Я записав йому адресу на його рисунку, і ми розсталися.

У неділю ранком я повернувся з цілонічної своєї прогулянки, й у коридорі перед дверима свого помешкання зустрів мене мій новий знайомий, та вже не в пістрьовому брудному халаті, а в чомусь подібному до сюртука рудуватої барви, з великим згортком паперу в руках. Я привітався з ним і простягнув йому руку. Він кинувся до руки й хотів її поцілувати. Я висмикнув руку, мене засоромила його рабська улесливість. Я мовчки ввійшов до хати, а він зостався в коридорі. Я скинув сюртук, одяг блюзу, закурив цигару,

а його все ще немає. Я вийшов у коридор, дивлюся, — приятеля мого наче й не було; я зійшов униз, питаю двірника: чи не бачив такого й такого? — Бачив, каже, мало з паперами в руці, — вибіг на вулицю. Я на вулицю, — й слід замело. Мені стало сумно, наче я втратив щось мені дороге. Нудився я до найближчої неділі й ніяк не міг збагнути, яка була причина наглої втечі мого приятеля.

Діждавшись неділі, я другої години вночі пішов на Троїцький міст і, намиливавшись сходом сонця, пішов до Літнього саду, обійшов усі алеї, — немає мого приятеля. Хотів був уже йти додому та згадав Аполлона Бельведерського, себто пародію на Бельведерського бога, що стоїть осторонь коло самої Мойки. Я туди, а приятель мій уже й тутечки.

Побачивши мене, він покинув рисувати й почервонів аж по вуха, наче дитина, що її піймали, як краде солодке. Я взяв його за тремтячу руку, і, як злочинця, повів до павільйону та мимохідь звелів заспаному трахтирному ґарсонові принести чаю.

Як умів, приголубив я свого приятеля і, коли він опритомнів, запитав його, чому він утік із коридору.

— Ви на мене розсердились, і я злякався, — відповів він.

— І в думці в мене не було на тебе сердитись, — сказав я йому. — Але мені прикре було твоє пониження. Тільки пес руки лиже, а людина цього не повинна робити.

Цей сильний вираз так мого приятеля вразив, що він знову схопив був мою руку. Я розсміявся, а він почервонів, як рак, і стояв мовчки, схиливши голову.

Напившись чаю, ми розстались. Прощаючись, я сказав йому, щоб він неодмінно зайшов до мене або сьогодні, або найближчої неділі.

Я не маю щасливої вдачі відразу розгадувати людей; зате маю нещасливу вдачу швидко сходитись із людиною. Тому, кажу, нещасливу, що рідко коли скоре зближення мені обходило дурно, особливо з кривими й косоокими. Ці криві та косоокі дались мені в знаки! Скільки не траплялось мені з ними стикатися, — хоч би один серед них був порядний, усе — погань; та, може, це вже така моя доля?

Ледве втретє бачу я мого нового знайомого, а вже сприятелював із ним, уже до нього прихилився, вже полюбив його. Справді, в його обличчі було щось таке, чого не можна було не полюбити. Лице його, спочатку ніби негарне, щодалі ставало мені миліше. І є ж на світі такі щасливі обличчя!

Я пішов просто додому, щоб мій приятель не мусів ждати мене на коридорі. І от, іду по сходах, а він уже тут, у тому самому рудуватому сюртуці, вмитий, зачісаний, усміхається до мене.

— З тебе — добрий скороход, — сказав я: — ти ж іще заходив до себе додому? Як це ти встиг так швидко?

— Та я поспішав, — одповів він, — щоб бути вдома, як хазяїн прийде з церкви.

— Хіба в тебе хазяїн суворий? — запитав я.

— Суворий і...

— І лихий, — хочеш сказати.

— Ні, скупий, — хотів я сказати. — Він побє мене, а сам радітиме, що я спізнився до обіду.

Ми ввійшли до хати. В мене на мольберті стояла копія з “Старого” Веляскеза, що в

Строгановій галерії, і він прилип до неї очима. Я взяв у нього з рук згорток, розгорнув і став розглядати. Тут було все, що знекрашує Літній сад, од вертких, солодко всміхнених, богинь до гидкого Геракліта і Пракліта, а вкінці — кілька рисунків із барелефів, що прикрашують фасади деяких домів, у тому числі й барелефи з купідонами, що оздоблюють дім архітектора Монферрана на розі набережної Мойки й Фонарного проулку.

Одне, що мене вразило в цих більш аніж слабких контурах, це надзвичайна схожість із оригіналами, особливо в контурах Пракліта й Геракліта. Вони були виразніші за свої оригінали, правда, й огидніші, — та всеж на рисунки не можна було дивитися байдуже.

Я в душі тішився своєю знахідкою. Мені тоді й на думку не прийшло запитати себе, що я робитиму при моїх більше ніж обмежених достатках з отим діамантом у кожусі? Правда, в мене вже й тоді промайнула ця думка, та тут-таки враз і потонула в приказці: “Бог не без милости, козак не без долі”.

— Чому в тебе немає ані одного рисунка відтушованого? — запитав я його, віддаючи йому згорток.

— Я рисував усі ці рисунки ранком, ще вдосвіта.

— Тобто, ти не бачив їх, як вони освітлені?

— Я ходив і вдень дивитися на них, але тоді не можна було рисувати: люди ходили.

— Що ж ти гадаєш тепер робити: зостатись у мене обідати чи йти додому?

Він хвилинку помовчав і, не підводячи очей, ледве чутно сказав:

— Я зостався б у вас, коли б ви дозволили.

— А як ти потім виправдаєшся перед хазяїном?

— Скажу, що спав на горищі.

— То ходім обідати.

У мадам Юргенс із гостей ще не було нікого, коли ми прийшли, і я був дуже радий: мені було б прикро зустрінути якесь чиновницьке випрасоване обличчя, що безглуздо всміхалося б, дивлючись на мого не зовсім чепурного приятеля.

Після обіду думав був я повести його до академії й показати йому “Останній день Помпеї”, але — не все відразу. Замість того я запропонував йому або піти походити бульваром, або почитати книжку; він вибрав останнє, а я, щоб зробити йому іспит і з цього предмету, казав йому читати вголос. При першій сторінці знаменитого роману Діккенса “Нікляс Нікльбі” я заснув; але тому не винен ні автор, ні читець, — мені просто хотілося спати, бо я не спав уночі.

Коли ж я прокинувся й вийшов до другої кімнати, мені якось мило впала в око моя бурлацька студія: ні недокурків цигар, ні тютюнового попелу ніде не було помітно; скрізь усе було прибрано й замечене, навіть палітра з засохлими фарбами, що висіла на цвяху, і та була вичищена й блищала, як шкло; а той, хто приклав руку до всієї цієї гармонії, сидів біля вікна й рисував маску вславленої натурниці Торвальдсена Фортунати.

Все це було мені дуже приємно. Ці послуги яскраво промовляли на його користь. А проте сам не знаю чому, не подав я йому й знаку про моє задоволення; але виправив йому контур, наклав тіні, й ми пішли до “Капернауму” пити чай. “Капернаум” — себто трахтир “Берлін” — на розі Шостої Лінії й Академічного проулку; так охрестив його, здається, Піменов в часи свого очайдушного студентства. За чаєм мій приятель розповів мені про

своє життя-буття. Сумне, невеселе оповідання! Але він розповів його так наївно, так просто, без тіні нарікання й докорів. До цієї сповіді я думав був про те, як дати йому кращу освіту, але, вислухавши сповідь, перестав і думати: він був кріпак.

Мене так заскочило це сумне відкриття, що я втратив усяку надію його перевиховати. Мовчанка тяглася принаймні з півгодини. Він збудив мене з того остовпіння своїм плачем. Я глянув на нього й запитав, чого він плаче.

— Вам прикро, що я...

Він не договорив і залився сльозами.

Я заспокоїв його, як міг, і ми повернулись до мене додому.

Дорогою зустрінули ми старого Венеціанова. Після перших привітань він пильно подивився на мого товариша й запитав, привітно всміхаючись:

— Чи це не майбутній маляр?

Я відповів йому — і так, і ні. Він запитав про причину. Я пояснив йому пошепки. Старий задумався, стиснув мені міцно руку, і ми розстались.

Венеціанов своїм поглядом та стисненням руки ніби докоряв мені за зневіру. Я підбадьорився і, згадавши декого з малярів, учнів і вихованців Венеціанова, хоч і неясно, але побачив наче б то якусь надію на обрії.

Надвечір мій *protege*, прощаючись зо мною, попросив у мене якогобудь естампика для зрисування. У мене був один примірник, якраз тоді видрукований, а саме “Геркулес Фарнезький”, вигравіруваний Служинським з рисунку Завялова, та ще “Аполліно” Лосенка. Я загорнув оригінали аркушем петергофського паперу, дав йому італійських олівців, порадив, як зберігати їх, щоб не шкарлупіли, й ми вийшли на вулицю. Він пішов додому, а я до старого Венеціанова.

Не місце й недоречі розповідати тут про цього чоловіколюбця-майлара. Нехай це зробить хтось із численних його учнів, що докладніше, ніж я, знає всі його великодушні подвиги на ниві мистецтва.

Я оповів старому все, що знав про свого знайду, й просив його поради, що мені робити на майбутнє, щоб довести діло до бажаних наслідків. Він, як людина в таких справах практична, не приобіцяв мені й не порадив нічого певного: радив тільки познайомитися з його хазяїном та по змозі полегшувати його теперішнє тяжке становище.

Я так і зробив. Не чекаючи неділі, вже другого дня вдосвіта пішов до Літнього саду. На жаль, свого приятеля я там не знайшов; те саме було другого й третього дня, і я вирішив заждати, що скаже мені неділя.

У неділю ранком мій приятель з'явився й на мій запит, чому його не було в Літньому саду, відповів мені, що в них почалась праця в Великому театрі (в той час Кавос переробляв середину Великого театру) і що через те він не може відвідувати Літнього саду.

І цю неділю ми провели з ним так, як і минулу. Надвечір, уже розстаючися з ним, я запитав імя його хазяїна, та в які години він буває на праці.

Другого таки дня я зайшов до Великого театру й познайомився з хазяїном. Перейшов всяку міру, вихваляючи його трафарети та рисунки на стелі його власної композиції, чим і поклав міцний фундамент під наше знайомство.

Хазяїн мого приятеля був майстер живописного малярського цеху; тримав він

постійно трюх, а іноді й більше невмигав у пістрьових халатах під назвою учнів, та, як було треба, ще наймав поденно й помісячно від одного до десяти костромських селян-малярів і шклярів, так що в своєму цеху він був і мистецтвом, і капіталом неостанній майстер. Крім згаданих матеріяльних прикмет, я в нього побачив на стінах кілька гравюр — Одрана й Вольпато, а на комоді кілька томів книг, серед яких і “Подорож Анахарсіса Молодшого”. Це мене підбадьорило. Та, на жаль, коли я йому здалека натякнув про поліпшення стану його пістрьових учнів, його здивувала така дика думка, й він почав мені доводити, що це потягло б за собою не що інше, як їх власну загибель.

Для першого разу я йому не перечив, та й марно було б переконувати його в протилежному: люди матеріялістичні й нерозвинені, що прожили свою злиденну молодість у бруді та скруті і ледве-ледве вилізли на світ Божий, не вірять жадній теорії; для них нема інших шляхів до добробуту, крім тих, які вони пройшли самі, а часто до цього грубого переконання домішане ще й найгрубіше почуття: мене, мовляв, не гладили по головці, за що ж я буду когось гладити?

Майстер малярного цеху, здається, не був далекий од такого антилюдського почуття. Одначе згодом мені пощастило вмовити його, щоб він не перешкожав моєму protege відвідувати мене підчас свят і в будні, коли праці немає, наприклад, зимою. Він хоч і згодився, та все ж дивився на це, як на пестоці, що не доводять ні до чого іншого, як до загибелі. Він мало що не вгадав...

Минуло літо й осінь, настала зима. Праця в Великому театрі була закінчена. Театр одчинено, й чарівниця Таліоні почала свої чарівні еволюції. Молодь була як не своя, а старі просто казилися. Одні тільки суворі матрони та очайдушні баламутки вперто мурмосились та підчас найнесамовитіших оплесків призірливо промовляли: „*mauvais genre*”, а неприступні пуританки хором вигукували: “розпуста! розпуста! публічна розпуста!” І так оті святенниці й лицемірки не пропускали ані одного спектаклю Таліоні, а коли вславлена артистка погодилася стати *Princesse Trabucopne*, вони перші оплакували велику втрату й осуджували жінку за те, чого самі не могли зробити, хоч би з якими косметичними засобами.

Карло Великий (так звав небіжчик Василь Андрієвич Жуковський нині також покійного Карла Павловича Брюлова) безмежно любив прекрасне мистецтво, в чому воно б не виявлялось, але до сучасного балету був він мало що не байдужий, і коли говорив іноді про балет, то не інакше, як про цукрову іграшку. На закінчення свого тріумфу Таліоні протанцювала качучу в балеті “Гітана”. Того самого вечора пронеслася качуча по цілій нашій Пальмірі, а другого дня вона вже панувала і в палацах аристократії і в тихому закутку коломенського урядовця. Скрізь качуча — і вдома, і на вулиці, і за робочим столом, і в трахтирі, і... за обідом, і за вечерею, одно слово: завжди й скрізь качуча. Не кажу вже про вечірки й вечерниці, де качуча стала необхідною річчю. Це все нічого: красі й молодості все це личить; але шановні матері й навіть батьки родин, і ті — теж туди. Це була просто хвороба св. Віта в подобі качучі. Батьки й матері незабаром схаменулись та повбирали, як Гітан, своїх діток, що ледве починали ходити. Бідні маленькі, скільки вони пролили сліз через оту клятву качучу! Але зате ефект був повний, ефект, що дійшов до спекуляції. Наприклад, коли в амфітріона не було власного карапузика, то вечірки

прикрашувались карапузиком Гітаном, позиченим за гроші. “Свѣжо преданіе, а вѣрится съ трудомъ”.

В час найгарячішої качучоманії відвідав мене Карло Великий (він любив одвідувати своїх учнів), сів на канапу й задрімав. Я мовчки милувався його розумною, кучерявою головою. За хвилину швидко підвів очі, засміявся й запитав мене:

— Знаєте що?

— Не знаю, — відповів я.

— Сьогодні Губер (перекладчик “Фавста”) обіцяв мені дати білет на “Гітану”, — ходімо!

— Коли так, то пошліть свого Лукіяна до Губера, щоб він дістав два білети.

— Чи не побіг би цей малий, — сказав він, — вказуючи на мого протеже.

— Ще й як побіжить, — пишіть записку.

На клаптику сірого паперу він написав італійським олівцем: “Дістань два білети. К. Брюлов”. До цього лаконічного послання я додав адресу, і Меркурій мій полетів.

— Що це в вас, — модель чи слуга? — запитав він, указуючи на двері, що зачинялись.

— Ні се, ні те, — відповів я.

— Обличчя його мені подобається, — не кріпацьке.

— Зовсім не кріпацьке, автім... — я не договорив і спинився.

— Автім кріпак? — підхопив Брюлов.

— На нещастя, так, — додав я.

— Барбаризм, — прошепотів Брюлов і задумався. Після хвилини роздуму він кинув на підлогу цигару, взяв капелюха і вийшов, але зараз же вернувся й сказав:

— Підожду його: мені хочеться ще раз глянути на його обличчя, — і, закуривши цигару, промовив: — покажіть мені його працю!

— Хто вам підказав, що в мене є його праця?

— Повинна бути, — сказав він рішуче.

Я показав йому маску Лаокоона, рисунок викінчений, і зліпок Мікеля Анджели, тільки накреслений. Він довго дивився на рисунки, себто держав рисунки в руках, а дивився... Бог його знає, куди він тоді дивився.

— Хто такий його пан? — запитав він, підвівши голову.

Я сказав йому прізвище дідича.

— Про вашого учня треба добре подумати. Лукіяна обіцяв почастивати мене ростбіфом, приходьте обідати.

Сказавши це, підійшов до дверей і знов спинився:

— Приведіть його колинебудь до мене. До побачення!

І він вийшов.

За чверть години повернувся мій Меркурій і повідомив, що “вони”, себто Губер, хотіли самі зайти до Карла Павловича.

— А чи знаєш ти, хто такий Карло Павлович? — запитав я його.

— Знаю, — відповів він, — тільки я його ніколи на очі не бачив.

— А сьогодні?

— Хіба це був він?

— Він.

— Чому ж ви мені не сказали, я хоч би глянув на нього, а то я думав — так собі якийсь пан. Чи не заїде він до вас ще колинебудь? — запитав він, помовчавши трохи.

— Не знаю, — сказав я й став одягатись.

— Боже мій, Боже мій! Якби на нього хоч здалека подивитись! — Знаєте, — говорив він далі — коли я йду вулицею, все думаю про нього і, приглядаючись до прохожих людей, очима шукаю його між ними. Портрет його, кажуть, дуже подібний до того, що на “Останньому дні Помпеї”.

— Подібний... а ти все таки не пізнав його, коли він був тут. Та не журись, якщо він до неділі не прийде до мене, то ми з тобою в неділю підем з візитою до нього. А покищо, ось тобі квиток до мадам Юргенс: я сьогодні вдома не обідаю.

Розпорядившись так, я вийшов.

В робітні Брюлова я застав В. А. Жуковського і М. Ф. графа Вельгорського. Вони милувались іще нескінченою картиною “Розп'яття Христа”, мальованою для лютеранської церкви Петра й Павла. Голова ридаючої Марії Магдалини вже була викінчена, і В. А. Жуковський, споглядаючи на цю чудову заплакану красуню, сам заплакав та, обіймаючи Карла Великого, цілував його так, наче створену ним красуню.

Частенько доводилось мені разом із Брюловим бувати в Ермітажі. Це були блискучі лекції з теорії малярства; і кожного разу такі виклади закінчувались Тенером і зокрема його “Казармою”. Перед цією картиною, бувало, подовгу він спинявся і, після надхненого, сердечного панегірика вславленому флямандцеві, додавав: “Задля самої цієї картини можна приїхати з Америки”. Те саме можна тепер сказати про “Розп'яття”, а особливо про голову ридаючої Марії Магдалини.

Після обіймів та поцілунків Жуковський вийшов до другої хати. Брюлов, побачивши мене, всміхнувся до мене й пішов за Жуковським. За півгодини вони повернулись до робітні, і Брюлов, підійшовши до мене, сказав, усміхаючись: “фундамент закладено”. Тої самої хвилини відчинились двері й увійшов Губер, вже не в мундірі інженера шляхів, а в чорному чепурному фраку. Ледве встиг він уклонитися, як до нього підійшов Жуковський і, приязно стискаючи йому руку, просив його прочитати останню сцену з Фавста. Губер прочитав. Вражіння було велике, і поет був нагороджений щирим поцілунком другого поета. Незабаром Жуковський і граф Вельгорський вийшли з робітні. Губер, почувавши себе вільніше, прочитав нам новонароджену “Терпсихору”, після чого Брюлов сказав:

— Нізащо не піду дивитись на “Тітану”.

— Чому? — запитав Губер.

— Щоб зберегти віру в твою Терпсихору.

— Якто?

— Краще вірити в прекрасний вимисел, ніж...

— Цим хочеш сказати, — перебив його поет, — що моя поезія вища за божественну Таліоні? Мізинця, нігтя на її мізинці вона не варта, ей же Богу! Але я мало що не забув, що сьогодні в “Александра” їмо макарони й стуфато з лякріма крісті. Там буде Нестор, Міша etc., etc... і нарешті Пяненко. Їдьмо!

Брюлов узяв капелюха.

— От, знову мало не забув... — додав Губер, виймаючи з кишені квитки, — ось тобі два квитки, а після спектаклю — до Нестора на “біржу” (так жартовливо звались літературні вечори Кукольника).

— Памятаю, — відповів Брюлов, — і, вдягнувши капелюха, подав мені квиток.

— І ви з нами? — сказав Губер, звертаючись до мене.

— І я з вами, — відповів я.

— Їдьмо, — сказав Губер, — і ми вийшли в коридор. Лукіян, зачиняючи двері, пробубонів:

— Ось тобі й ростбіф!

Після макаронів, стуфато й лякріма-крісті компанія вирушила на “біржу”, а ми, себто я, Губер і Карло Великий пішли до театру. Дожидаючи увертюри, я милувався творами мого протеже. Для всіх орнаментів та арабесків, що оздоблювали пляфон Великого театру, рисунки зробив він за вказівками архітектора Кавоса. Про це розповів мені не він сам і не його честолюбний хазяїн, а механік Карташов, що постійно бував при роботах і щоранку частував мого протеже чаєм. Я хотів був про арабески свого учня сказати Брюлову, але загреміла увертюра, і всі, а з ними й я, спрямували свої очі на завісу. Увертюра скінчилась; завіса ворухнулась і підвелась догори; почався балет. До качучі все йшло гаразд: публіка трималась, як кожна добре вихована публіка. Коли ж ударили в кастанети, все здригнулось затремтіло. Оплески пролунали в салі, спочатку тихо, як далеке гуркотіння грому, далі — ставали голосніші й голосніші; коли ж качуча скінчилась, вибухли громом. Вихована публіка, а з нею й я, грішний, наче показалися: реве, хто й як може, хто “bravo”, хто “da capo”, а хто тільки стогне та руками й ногами працює. Після першого вибуху я глянув на Карла Великого, а з нього бідного аж піт градом котиться, працює руками й ногами й щодуху кричить: “da capo!” — Таксамо й Губер. Я трохи відітхнув та й собі за вчителем.

Поволі буря почала спадати; викликана вдесьте чарівниця, пурхнула на сцену та після кількох найграціозніших кніксенів щезла.

Аж тоді Карло Великий устав, витер з чола піт і, звертаючись до Губера, промовив:

— Ходім на сцену, познайом мене в нею.

— Ходім, — сказав у захваті Губер, — і ми пішли за куліси. За кулісами вже роїлась юрба приклонників, що складалась переважно з поважних лисин, окулярів і біноклів. До них примостилися й ми. Не без труднощів просунулись ми до середини цієї маси. І — Боже, що ми там побачили! Пурхлива, легенька, як зефір, чарівниця лежала у вольтерівському кріслі з роззявленим ротом, з роздутими, як в арабського коня, ніздрями, а по лиці, — як вода весною, — текли мутні струмки, змішані з потом, з білилами та з рум'янами.

— Гидко! — сказав Карло Великий і подався назад; я за ним, а бідний Губер, справді бідний, бо він оце саме скінчив відповідний до моменту комплімент і, зголошуючи прізвисьце Брюлова, оглянувся навколо, а Брюлов зник. Не знаю, як Губер виплутався з тої халепи.

Залишався ще один акт балету, але ми покинули театр, щоб не псувати десерти капустою, як висловився Брюлов. Не знаю, чи відвідував він балет після “Тітани”; знаю

тільки, що він ніколи потім про балет не говорив.

Вертаюсь до свого героя. Після слів, що їх сказав мені Брюлов: “фундамент закладено”, надії почали прибирати в моїй уяві більш означені форми. Я почав думати, чим би кращим зацікавити свого учня; мої домашні засоби були нікчемні. Я думав про античну галерію; Андрій Григорович, наглядач за галерією, певно погодився б, але статуї в галерії так освітлені, що їх рисувати не можна. Надумався я та й звернувся з двадцятьма копійками до живого Антиноя, натурника Тараса, щоб він у позакласові години пускав мого учня до гіпсового класу. Так і сталося. Цілий тиждень він навіть обідав у класі, нарисував голову Люція Верра, розпусного повірника Марка Аврелія, і голову Генія — твір Канови. Потім я його перевів до фігурного класу та для першого разу звелів йому зрисувати Антиноя з чотирьох боків. У вільну годину приходив я до класу й захоплював невтомного працюючого фунтом ситниці та шматком ковбаси, звичайно ж він обідав шматком чорного хліба з водою, — якщо Тарас води принесе. Траплялося, що й я, милуючись Бельведерським торсом, не витримував і сідав рисувати. Чудовий, зразковий твір стародавньої скульптури! Недурно сліпий Мікель Анджельо захоплювався, обмацуючи цей уламок “Геркулеса на спочинку”. І дивно! Якийсь пан Герсеванов у своїх подорожніх вражіннях так по-мистецькому правильно оцінює педагогічний твір Мікеля Анджельо “Страшний Суд”, фрески божественного Рафаеля й багато інших вславлених творів скульптури й малярства, а в Аполлоні Бельведерському бачить тільки уламок мармуру й більш нічого. Дивно! Після Антиноя мій приятель зрисував Германіка й Фавна, що танцює, і одного прегарного ранку я його представив Карлові Великому. Захоплення мого учня не можна списати, коли Брюлов ласкаво й поблажливо похвалив його рисунки.

Я в житті своєму не бачив веселішої й щасливішої людини, якою був він кілька днів.

— Невже Брюлов завжди такий добрий, такий ласкавий? — спитав він мене кілька разів.

— Завжди, — відповідав я.

— І ця червона кімната — його улюблена хата?

— Улюблена, — відповів я.

— Все червоне! кімната червона, канапа червона, фіранки на вікні червоні, халат червоний і рисунок червоний! Усе червоне. Чи ж побачу я його ще колинебудь так близько?

І після цього запитання мій приятель починав плакати. Ясна річ, я не потішав його; та й яке співчуття, яка втіха може бути вищою за ці щасливі, за ці райські, божественні сльози? — Все червоне! — повторював він крізь сльози.

Червона кімната, обвішана переважно східною дорогою зброєю, освітлена крізь прозорі червоні фіранки сонцем, і мене, вже звиклого до цієї декорації, на якусь хвилину була вразила, а для нього вона залишилась памятною до могили. Після довгих та страшних переживань забув він усе: і мистецтво, і духове життя своє, й кохання, що його отруїло, і мене, щирого свого приятеля, — все, все забув. Але червона декорація й Карло Павлович були його останніми словами.

Другого дня після цієї візити зустрівся я з Карлом Павловичем, і він запитав мене про адресу, ім'я й прізвище власника мого протезе. Я подав йому. Він узяв візника й

поїхав, сказавши мені:

— Увечорі зайдіть.

Увечорі я зайшов.

— Це найбільша свиня в торжковських патинках, — такими словами зустрів мене Карло Павлович.

— Що таке? — спитав я його, догадавшись, про кого йде мова.

— А таке, що ви завтра підете до цієї амфібії, щоб він визначив ціну за вашого учня.

Карло Великий був обурений. Довго ходив він мовчки по хаті, нарешті плюнув і промовив: “вандалізм!”

— Ходім нагору, — додав він, звертаючись до мене, і ми мовчки пішли нагору, де містилася його спальня, бібліотека і разом їдальня.

Він звелів подати лампу, попросив мене прочитати щонебудь уголос, а сам сів кінчати рисунок сепією “Одаліска у сні” до альбому, здається, Владіславлева.

Але мирна наша праця тягнулась недовго. Його, як видно, все ще переслідувала свиня в торжковських патинках.

— Ходім на вулицю, — запропонував він, закриваючи рисунок.

Ми вийшли на вулицю й довго ходили набережною, потім вийшли на Великий Проспект.

— Він тепер у вас удома? — запитав він мене.

— Ні, — відповів я, — він у мене не ночує.

— То ходімо вечеряти, — і ми зайшли до Делі.

Бачив я чимало на своєму віку ріжних російських дідичів, і багатих, і середньої руки, й хуторян. Бачив навіть таких, що постійно живуть у Франції та в Англії й із захопленням говорять про добробут тамошніх фермерів і селян, а в себе вдома останню вівцю у мужика забирають. Бачив я багато диваків того роду, але такого дивака-росіянина, який би так нечемно прийняв у себе вдома К. Брюлова, я не бачив.

Це дуже розбурхало мою цікавість; я довго не міг заснути: все думав і питав сам себе, що це за свиня в торжковських патинках? Але зацікавлення моє швидко прохоллоло, коли я другого дня вранці почав одягати фрак; розважливість узяла гору. Вона говорила мені, що ця свиня не така вже цікава рідкість, щоб через неї жертвувати власною амбіцією, хоч справа й вимагала великої жертви. Автім повставало питання: а що, коли й я, за прикладом мого великого вчителя, не витримаю тортур? Тоді що?

Подумавши трохи, я скинув фрак, вдягнув своє буденне пальто й вирушив до старого Венеціанова. Він — практик у таких справах; йому мабуть не раз і не два доводилось мати сутички з такими оригіналами, сутички, що з них він виходив із честю.

Венеціанова я застав уже за працею. Він робив тушею рисунок із власної картини “Мати вчить дитину молитись Богу”. Цей рисунок призначався для альманаху Владіславлева “Утрення Заря”.

Я зясував йому причину несвоечасної візити й подав адресу амфібії. Старий покинув працю, вдягнувся, і ми вийшли на вулицю. Він узяв візника й поїхав, а я вернувся додому, де й застав уже мого веселого, щасливого учня. Його веселість і щастя ніби чимсь були захмарені; він був подібний до людини, що бажає поділитися з приятелем великою

таємницею, але боїться, що ця таємниця перестане бути таємницею. Ще не скинувши пальта й не передягнувшись у блюзу, я запримітив, що з моїм приятелем, щось не теє.

— Ну, що в тебе нового? — запитав я його, — що ти робив учора ввечорі? Як там твій хазяїн?

— Хазяїн — нічого, — відповів він запинаючись, — а я читав “Андрія Савояра”, аж поки не полягали спати, а потім засвітив стеаринову свічку, яку ви мені дали, й рисував.

— Що ж ти рисував? — спитав я його: — з естампа? Чи так щонебудь?

— Так, — проговорив він, червоніючи. — Передтим я читав твори Озерова, й мені подобався “Эдипъ въ Аeiнахъ”, то я й спробував компонувати.

— Це добре. Ти приніс свою композицію з собою? Покажи мені її.

Він вийняв із кишені невеликий згорток паперу і, тремтючими руками розгортаючи його та подаючи мені, промовив:

— Не встиг обвести пером.

Це був перший його твір, що його так тяжко зважився він мені показати. Мені подобалася його скромність, або, краще сказати, несміливість: це — правдива ознака таланту. Мені подобався також і сам його твір своєю простотою: Едип, Антигона та оподаль — Полінік, тільки три фігури. У перших спробах рідко трапляється такий лаконізм; початкові спроби завжди багатоскладні. Молода уява не скупчується, не зосереджується в одному багатозначному слові, в одній ноті, в одній рисі; їй треба простору; вона ширяє й, ширяючи, часто заплутується, падає й розбивається об незломний лаконізм.

Я похвалив його за вибір сцени й порадив читати, крім поезії, найбільше історію та найпильніше зрисовувати хороші естампи, як наприклад Рафаеля, Вольпато, або Пуссена, Одрана.

— І ці, й інші — кажу, — має твій хазяїн, то й рисуй їх у вільний час, а книжки тобі постачатиму я.

І тут таки дав йому кілька томів “Історії стародавньої Греції”.

— У хазяїна, — промовив він, беручи книжки, — крім тих, що висять по стінах, є повний портфель естампів, але він мені не дозволяє з них рисувати: боїться, щоб я їх не попував. Ще, — говорив він далі, всміхаючись, — я сказав йому, що ви водили мене до Карла Павловича й показували мої рисунки, та що... (тут він замявся)... що вони... та зрештою я й сам тому не вірю.

— Якто? — підхопив я, — він не вірить, що Брюлов похвалив твої рисунки?

— Він не повірив і тому, що я бачив Карла Павловича, й назвав мене дурнем, коли я його запевнював.

Він хотів іще щось казати, але до хати ввійшов Венеціанов і, скидаючи капелюха, проговорив, усміхаючись:

— Нічого не сталося! Дідич як дідич! Що правда, з годину протримав мене в передпокою, але в них такий уже звичай. Що робити, звичай — той самий закон. Прийняв він мене в себе в кабінеті. От — кабінет мені не сподобався. Щоправда, все це розкішне, дороге, пишне, але все те — пишне по-японському. Спочатку я розбалакався про просвіту взагалі та про філантропію зокрема. Він мовчки довго мене слухав з увагою та вкінці

перервав: “Та ви скажіть мені щиро, просто, чого ви з вашим Брюловим од мене хочете? Ну, й чудасія була мені з ним учора — справжній дикун американський!” І він голосно зареготався. Зразу я зніюковів, та зараз стямився й спокійно, просто пояснив йому справу.

— То так би давно й сказали, а то філантропія, — яка тут філантропія! Гроші — та й годі! — додав він, задоволений з себе. — Так ви хочете знати останню ціну? Чи так я вас зрозумів?

Я відповів:

— Цілком так.

— Так ось вам моя остання ціна: 2.500 карбованців, — згода?

— Згода, відповів я.

— Він ремісник, — говорив він далі, — в господарстві необхідний... — і хотів був іще щось говорити, але я вклонився й вийшов. І от я перед вами, — додав старий, усміхаючись.

— Сердечно вам дякую.

— Сердечно дякую і вам, — сказав він, міцно стискаючи мені руку. — Ви мені дали нагоду зробити хоч щось на користь нашого прекрасного мистецтва, а при цьому й побачити дивака, що зве нашого Великого Карла американським дикуном.

Старий добродушно засміявся.

— Я, — переставши сміятися, сказав він, — подав свою лепту; тепер ваша черга; а на випадок невдачі, я знову звернусь до англійського клубу. А покищо до побачення!

— Ходім разом до Карла Павловича, — запропонував я.

— Не піду і вам не ражу. Памятайте прислів'я: непроханий гість — гірше татарина; а тимпаче в маляра, та ще зрана; це гірше, ніж ціла татарська орда.

— Ви мене примушуєте червоніти за сьогоднішній ранок, — промовив я.

— Зовсім ні. Ви вчинили, як правдивий християнин. Для праці й відпочинку маємо означений час, для доброго діла означених годин немає. Ще раз сердечно дякую вам за вашу сьогоднішню візиту. До побачення! Сьогодні обідаємо вдома, приходьте. Побачите Бельведерського (так звав він Аполлона Миколаєвича Мокрицького, учня Брюлова, палкого приклонника Шіллера), тягніть і його з собою, — додав він, одходячи.

На вулиці я розпрощався з Венеціановим і пішов повідомити Карла Павловича про результат своєї дипломатії. Але, нажаль, не знайшов навіть Лукіяна. Ліпін, спасибі йому, виглянув із кухні й сказав, що вони пішли до портику (портиком у нас звався будинок за теперішнім академічним садком, де містились робітні: Брюлова, барона Клодта, Зауервейда й Басіна). Я туди, там замкнено. Через Літейний двір я вийшов на вулицю і, проходячи повз крамницю Давіцетті, побачив у вікні кучерявий профіль Карла Великого. Побачивши мене, він вийшов на вулицю.

— Ну що? — запитав він.

— Де ви сьогодні обідаєте? — спитав я.

— Не знаю, а що?

— А от що, — кажу я, — ходім обідати до Венеціанова; він вам такі чудеса розповість про амфібію, яких ви напевно ніколи не чули та ніколи й не почуєте.

— Добре, ходім, — сказав він, і ми вибрались до Венеціанова.

За обідом старий розповів нам історію своєї сьогоднішньої візити і, коли дійшла мова

до “американського дикуна”, всі ми зареготалися, й обід закінчився гістеричним сміхом.

Між Великим і Середнім Проспектом, на Сьомій Лінії, в домі Кастюріна, товариство допомоги малярам наймало велике помешкання для п'яти пансіонерів. Крім кімнат, що їх займали пансіонери, там ще були дві студійні салі, прикрашені античними статуями, а саме: Венерою Медицейською, Аполлоном, Германіком і групою глядіяторів. Цей притулок, — замість гіпсового класу, — за протекцією Тараса натурника я призначив для свого учня. Крім згаданих статуй, був там іще людський кістяк, а знання кістяка для нього було необхідне, тимбільше, що він із пам'яті рисував анатомічну статую Фішера, а про кістяк не мав ані тямки.

З цією спасенною метою, другого дня після обіду у Венеціанова, я пішов з візитом до В. І. Григоровича, що був тоді секретарем товариства, і випросив у нього дозвіл для мого учня відвідувати студійні салі пансіону.

Послужливий Василь Іванович дав мені — ніби квиток на вступ — записку до художника Головні, що жив разом із пансіонерами за старшого. Не слід би було мені спинятися на такому мізерному явищі, як маляр Головня, але тому, що він — явище вийняткове, особливо ж серед малярів, то й скажу про нього кілька слів.

Сильно, різко зарисована фігура Плюшкіна — блідне перед цим анти-малярем Головнею. У Плюшкіна принаймні були молодощі, а тимсамим і радощі, неповні, негучні, та все таки радощі, а в цього бідолахи не було нічого й подібного до молодощів та радощів.

Він був пансіонер товариства допомоги малярам і коли, згідно з правилами конкурсу академії мистецтв, повинен був виконати програму на другу золоту медаль (сюжет програми був: Адам і Єва над трупом свого сина Авеля), то для виконання картини треба було жіночої моделі, а її в Петербурзі нелегко, а головне недешево можна дістати. Хлопчина збагнув, що до чого, й пішов до щедрого протектора малярів і тодішнього голови товариства допомоги малярам — Кікіна просити допомоги, себто грошей, щоб найняти натурницю. Діставши асигнацію на сто карбованців, він зашив її до сінника, а первозданну красуню змалював із ляльки, що вживають малярі, як укладають драперії.

Хто знає, яку ціну має золота медаль для молодого маляра, той зрозуміє огидну душу юнака-скнари. Перед ним Плюшкін — просто марнотратна людина.

Оцьому моральному виродкові представив я з запискою свого морально прекрасного знайду. На перший раз я сам вийняв із шафи кістяк, посадовив його на стільці в позі очайдушного гульвіси й, легкими рисами зазначивши загальну позицію кістяка, запропонував своєму учневі нарисувати деталі.

За два дні я з великим задоволенням порівнював його рисунок із анатомічними літографованими рисунками Басіна й переконався, що деталі виразніші та вірніші. Та в цьому, мабуть, винне було побільшальне скло, через яке я дивився на свого знайду. Автім, будь що будь, — мені його рисунок подобався.

Він і далі зрисував кістяк у різних позах (за протекцією натурника Тараса) та статую повішеного Аполлоном Мідаса. Все йшло своєю чергою, і своєю чергою минала зима й наближалась весна. Учень мій помітно став худнути, бліднути й задумуватись.

— Що з тобою? — питав я його, — чи ти здоровий?

— Здоровий, — відповідав він сумно.

— Чого ж ти плачеш?

— Я не плачу, я — так.

А сльози потоком лилися з його гарних виразистих очей. Я не вмів одгадати, яка тому причина, і зачинав уже думати, чи не стріла лихого амура вразила його непорочне, молоде серце. Але одного ранку на провесні він сказав мені, що відвідувати мене щодня не може, бо з понеділка почнуться роботи, і йому знов треба буде красити паркани.

Як умів, я підбадьорював його, але про наміри Карла Павловича не говорив йому ані слова, головне тому, що й сам абсолютно не знав нічого такого, на чому б можна було заснувати надію.

В неділю відвідав я його хазяїна з думкою, чи не можна було б замінити мого учня звичайним малярем.

— Чому не можна? Можна, — відповів хазяїн, — поки малярська праця ще не почалась, а тоді вже вибачте: він у мене рисувальник, а рисувальник, самі знаєте, чого вартий у нашому мистецтві. Але як ви гадаєте, — говорив він далі — чи спроможеться він поставити за себе робітника?

— Я сам його поставлю.

— Ви? — здивовано запитав хазяїн. — Та з якої радості, з якої користи ви клопочетесь?

— Так, — відповів я, — знечевя, для власної приємності.

— Добра приємність, — кидати гроші! Видко, у вас їх кури не клюють, — завважив мій розмовник і, усміхнувшись, задоволений з себе, говорив далі:

— Скажім, скільки ви берете за портрет?

— Це залежить од того, який портрет, — відповів я, вгадуючи його думку, — а також од того, хто замовляє. От із вас, наприклад, я більше, як сто карбованців сріблом, не візьму.

— Е ні, добродію, беріть по сто карбованців з кого хоч, а з нас як десяток візьмете, то це ще сяк-так.

— То краще ми зробимо так, — відповів я, простягаючи йому руку, — відпустіть до мене місяця на два вашого рисувальника, — от вам і портрет.

— На два, — проговорив він, надумуючись, — на два забагато, не можу. На місяць можна.

— Ну, хоч на місяць, — згода, — відповів я, і ми, як баришники, вдарили по руках.

— Коли ж почнем? — спитав він мене.

— Хоч завтра, — відповів я, — вдягаючи на голову капелюха.

— Куди ж ви? А могорич?

— Ні, спасибі; коли скінчимо, тоді можна буде. До побачення.

— До побачення!

Що то є — один короткий місяць волі серед багатьох тяжких і довгих років неволі? В мірці маку — одне зернятко. Я любувався своїм приятелем напротязі цього щасливого місяця. Його виразисте молоде обличчя сяло такою ясною радістю, таким повним щастям, що я, прости мене Боже, позавидував йому. Бідний, але приємний і чистий його одяг

здавався мені чепурним; навіть фризова його шинеля видавалась мені баєвою, з найкращої російської баї. У мадам Юргенс підчас обіду ніхто не поглядав скося то на нього, то на мене: отже не один я бачив у ньому таку щасливу зміну. Одного такого щасливого дня йшли ми вдвох до мадам Юргенс і зустріли на Великому Проспекті Карла Павловича.

— Куди ви? — запитав він нас.

— До мадам Юргенс, — відповів я.

— І я з вами. Мені щось ізненацька захотілось їсти, — сказав він і повернув з нами на Третю Лінію.

Карло Великий любив зрідка відвідувати моторну мадам Юргенс: йому подобалась не сама прислужлива мадам і не її служниця Олімпіяда, що була моделлю для Агарі покійному Петровському, — йому подобалось, як справжньому мистцеві, наше різноманітне товариство. Там він міг побачити й бідного працівника — сенатського урядовця, в єдиному, дуже нечепурному віц-мундирі, й університетського студента, худорлявого й бідного, що ласував обідом мадам Юргенс за гріш, зароблений у багатого бурша-гульвіси за переписку лекцій Фішера. Тут він багато-багато бачив такого, чого не міг бачити ні в Дюме, ні в Сен-Жоржа.

Юргенс пропонувала, що застелить стіл в окремій хаті й нашвидку зготує якусь страву, від чого він, як справжній соціяліст, завжди відмовлявся. Та на цей раз не відмовився, звелів накрити стіл в окремій кімнаті на три особи й послав Олімпіяду до Фогта по пляшку Джаксона.

Мадам Юргенс землі під собою не чула, — так почала бігати й заметушилась, що мало не стягнула з голови своєї нової перуки разом із чепцем, коли згадала, що слід його змінити для такого дорогого гостя.

Брюлов для неї був справді дорогий гість. Від того самого дня, коли він уперше відвідав її, у неї число харчівників день за день почало збільшуватись; та ще й які харчівники — не шушваль якась: малярі, студенти та двадцятикопійчані сенатські урядовці, — а люди, для яких потрібна була пляшка Медоку та якийсь особливий біфштекс. І це цілком природно. Коли платять четвертака за те, щоб подивитися на даму з Амстердаму, то чому не заплатити тридцяти копійок, щоб ізблизька глянути на Брюлова. І мадам Юргенс добре це розуміла та по змозі використовувала.

Учень мій мовчки сидів за столом, мовчки й блідий випив шклянку Джаксону, мовчки стиснув руку Карла Великого й мовчки прийшов додому; а вдома вже, не роздягаючись, упав на підлогу та й проплакав решту дня й цілу ніч.

Ще тиждень залишалося йому бути вільним, але він другого дня після описаного мною обіду згорнув свої рисунки і, не сказавши мені й слова, вийшов за двері. Я думав, що він пішов, як звичайно, на Сьому Лінію, а тому й не питав його, куди він іде. Надійшла пора обідати, — його нема; настала й ніч, — його нема. Другого дня я пішов до його хазяїна, — і там немає. Я злякався й не знав, що думати. Третього дня надвечір він приходив до мене блідший, ніж звичайно, і стурбований.

— Де ти був? — питаю я. — Що тобі? Ти хорий? Нездужаєш?

— Нездужаю, — ледви чутно провив він.

— Я послав двірника за Жадовцевим, районним лікарем, а сам почав роздягати його

і класти до ліжка. Він, як слухняна дитина, корився мені. Жадовцев зміряв пульс і порадив мені відвезти його до шпиталю, — тому, мовляв, що гарячку при ваших засобах удома лікувати небезпечно.

Я послухав його й того самого вечора відвіз свого бідного учня до шпиталю св. Марії Магдалини біля Тучкового мосту.

Завдяки впливові районного лікаря Жадовцева, мого хорого прийняли, поминаючи формальні приписи. Другого дня я повідомив його хазяїна про те, що сталося, й формальності були виконані з усіма подробицями.

Я відвідував його щодня по кілька разів, і кожного разу, коли я виходив із шпиталю, мені ставало все сумніше. Я так звик до нього, він став мені такий рідний, що без нього я не знав, куди подітися. Піду було на Петербурзьку Сторону, заверну до Петровського парку (що його в той час почали були насажувати), вийду до дач Соболевського і знову назад до шпиталю, а він все горить огнем. Запитую в доглядачки:

- Що ж, не приходить до пам'яті?
- Ні, пане.
- Не маячить?
- Тільки повторює: червоний та червоний.
- А більш нічого?
- Нічого, пане.

І я знов вихожу на вулицю, знову йду Тучковим мостом, одвідую дачу п. Соболевського, і знову вертаюсь до шпиталю.

Вісім день так минуло. Девятого дня прийшов він до пам'яті і, коли я підходив до нього, він подивився на мене так пильно, так виразисто й сердечно, що я цього погляду не забуду ніколи. Хотів він мені щось сказати, та не міг, хотів простягнути мені руку й тільки заплакав. Я вийшов.

В коридорі черговий лікар, що зустрівся мені, сказав, що небезпека минула, що молоді сили перемогли.

Заспокоєний добрим медиком, я прийшов до свого помешкання. Закурив цигару. Цигара не смакувала. Я кинув її й вийшов на бульвар. Все щось не так, все чогось бракує моїй радості.

Я пішов до академії, зайшов до Карла Павловича, — нема вдома. Вихожу на набережну, а він стоїть собі коло величезного сфінкса й дивиться, як по звільненій од льоду Неві пливе човен з веселими пасажирами, а за ним тягнеться довгий, тоненький срібний струмок.

- Скажіть, ви були в мене в робітні? — запитав він мене, не вітаючись.
- Не був, — відповів я.
- Ходім.

І ми мовчки пішли до його домашньої робітні. Там застали ми Ліпіна. Він приніс із собою палітру із свіжими фарбами і, сівши на вигідному кріслі, милувався не висохлим іще ескізом портрета В. А. Жуковського. Коли ми ввійшли, бідний Ліпін схопився з крісла, — засоромився, як школяр, пійманий на місці злочину.

— Сховайте палітру: сьогодні працювати не буду, — сказав Карло Павлович Ліпіну й

сів на його місце; принаймні з півгодини він мовчки дивився на свій твір і, звернувшись до мене, промовив:

— Вираз очей повинен бути лагідніший: його поезії такі лагідні, солодкі. Правду я кажу?

І, не давши мені відповіді, говорив далі:

— А знаєте ви призначення цього портрету?

— Не знаю, — відповів я.

Мовчимо ще хвилин десять; потім він підвівся, взяв капелюха й промовив:

— Ходім на вулицю, я розкажу вам про призначення портрету.

Та коли вийшли, він сказав:

— Я роздумався; про такі речі не розповідають передчасно. Дото ж я цілком певний, що ви — людина нецікавої вдачі, — додав він, жартуючи.

— Коли ви так хочете, — відповів я, — нехай це буде для мене загадкою.

— Тільки до другого сеансу. — Ну, а що з вашим протезе, чи вже краще йому?

— Почав приходити до пам'яті.

— Так значить небезпека минула?

— Принаймні, так лікар каже.

— До побачення, — сказав він, простягаючи руку, — зайду до Гальберга. Ледве чи він устане, бідний, — додав він сумно, і ми розсталися.

Цей таємничий портрет мене зацікавив надзвичайно. Я трохи здогадувався про його призначення; і хоч як мені хотілося переконатись у правдивості мого здогаду, все ж я мав стільки мужности, що навіть не натякнув про це Карлові Великому.

Щоправда, одного гарного ранку зробив я візиту В. А. Жуковському, ніби — щоб полюбуватися сухими контурами Корнеліюса і Петра Гесса, а справді — чи не довідаюся чого про таємничий портрет. Однак я помилився.

Кленце, Вальгалля, Пінакотека та взагалі Мюнхен заповнили цілий ранок; навіть про Дюссельдорф не було згадано ані одним словом, а портрет — неначе б зовсім не існував на світі.

Ентузіастичні похвали, що їх незабутній Василь Андрієвич оддавав німецькому мистецтву, перервав своїм приходом граф М. Ю. Вельгорський.

— Ось вина й причина теперішніх ваших клопотів, — сказав Василь Андрієвич, показуючи на мене графові.

Граф із почуттям стиснув мені руку. Я вже придумав був запитання, але ввійшов слуга й назвав прізвище якогось незнайомого мені “превосходительства”. Я відчув, що проєкт мій не на часі, попрощався й вийшов, як кажуть, піймавши облизня.

А тимчасом молода сила перемагала. Мій учень, як той казковий слаутній велетень, оживав та видужував не днями, а годинами. За якийсь тиждень він після двохтижневої гарячки встав і ходив, тримаючись, щоправда, за своє ліжко, але такий сумний і невеселий, що я, не зважаючи на поради лікаря — не розмовляти з ним про абстрактні речі, запитав його раз:

— Видужуєш? Тобі весело? Чого ти нудишся?

— Я не нужуся, мені весело, але я не знаю, чого мені хочеться... Я хотів би читати.

Я запитав лікаря, чи можна йому дати щось читати.

— Не давайте, а особливо чогось поважного.

— Що ж маю з ним робити? Доглядачем йому я не можу бути, чим же тут допомогти йому?

Коли я так роздумував, встала мені в пам'яті “Перспектива” Альберта Дюрера з російськими поясненнями, що я її колись виучував, — виучував та й кинув, не дійшовши пуття. І дивно, що згадав я оце про плутанину Альберта Дюрера й цілком забув про вдатний, прекрасний курс лінійної перспективи нашого професора Воробйова. Рисунки з цього курсу перспективи були в мене в портфелі (щоправда, в безладді). Я зібрав їх і, порадившись наперед із лікарем, оддав їх своєму учневі разом із циркулем і трикутником, та тут таки прочитав йому й першу лекцію лінійної перспективи. Другу й третю лекцію перспективи було вже зайве йому пояснити: як швидко видужував, так швидко й засвоював він цю математичну науку, не знаючи — доречі сказати — й чотирьох правил арифметики.

Лекції перспективи скінчились. Я попросив старшого лікаря виписати мого учня із шпиталю, але лікар пояснив мені, що для остаточного видужання треба йому перебути під медичним доглядом ще принаймні з місяць. З тяжким серцем погодився я на це.

За весь той час я часто зустрічався з Карлом Павловичем, бачив двічі чи тричі портрет В. А. Жуковського після другого сеансу. У розмові з Карлом Павловичем запримічав я ненавмисні натяки на якусь таємницю, але не знаю чому, я сам одхилив його отвертість. Я начебто чогось боявся, — автім майже догадувався про таємницю.

Таємниця незабаром відкрилася. 22 квітня 1838 року зрана дістаю власноручну записку В. А. Жуковського такого змісту:

“Шановний добродію

N. N.

Приходьте завтра в одинадцятій годині до Карла Павловича й дожидайте мене в нього. Конче мене там дожидайте, хоч би як пізно я приїхав.

В. Жуковський.

P.S. Приведіть і його з собою”.

Сльозами залив я цю святу записку і не сховав її в кишеню, боячися згубити, а стиснув у жмені та й побіг до шпиталю. Швейцар, хоч і мав наказ пускати мене кожної години дня, цим разом не пустив, сказавши: “Рано, пане добродію, хорі ще сплять”. Це мене трохи охолодило; я розняв жменю, розгорнув записку, прочитав її мало не по складах, обережно згорнув і, поклавши до кишені, повільно вернувся до свого помешкання, дякуючи в думці швейцарові за те, що він мене спинив.

Давно, дуже давно, ще в приходській школі потай од учителя читав я вславлену “Перелицьовану Енеїду” Котляревського, а в ній слова:

Коли чого в руках не маєш,

То не кажи, що вже твоє.

Ці два вірші так глибоко запали мені в пам'ять, що я й тепер, повторюючи їх, часто прикладаю до діла. Оті два вірші й стали мені в пам'яті, коли я вертався додому. Бож справді, чи знав я напевно, що ця свята записка щось має до його справи? Не знав, тільки передчував, а передчуття часто обманює. А що, коли б воно й тепер обмануло? Яке страшне лихо вчинив би я, та ще й кому — найулюбленішій людині! Від самої такої думки я жахнувся.

За цей день, що так довго тягнувся, я разів із двадцять підходив до дверей Карла Павловича і з якоюсь неясною тривогою вертався назад; чого я боявся, сам не знаю. За двадцять першим разом я зважився подзвонити, і Лукіян, виглянувши з вікна, сказав: “Їх немає вдома”. У мене мов гора впала з плечей, наче я зробив велике діло й нарешті зітхнув вільно.

Жваво вихожу я з академії на Третю Лінію, а назустріч — Карло Павлович. Зразу стало мені якось ніяково, і я хотів був утікати від нього, але він спинив мене, питаючись:

— Дістали ви записку Жуковського?

— Дістав, — ледве чутно відповів я.

— Приходьте ж завтра до мене в одинадцятій годині. До побачення! Та... коли він здужає, приведіть і його з собою, — додав він, одходячи.

Так, — подумав я, — тепер немає жадного сумніву, а все таки:

Коли чого в руках не маєш,

То не кажи, що вже твоє.

Минуло кілька хвилин, і ця мудра наука розвіялась із моєї непрактичної голови. Обгорнуло мене необорне бажання привести завтра мого недужого до Карла Павловича. А чи дозволить лікар? — от питання. І щоб його вирішити, я пішов до лікаря на квартиру, застав його вдома й оповів, що за причина моєї несподіваної візити. Лікар розказав мені про кілька випадків божевілля, що його причиною були несподівані радощі чи горе. “А тимбільше, — закінчив він, — що ваш протезе ще не зовсім одужав після гарячки”. На такі аргументи не було що відповідати і, подякувавши лікареві за добру раду, я попрощався й вийшов на вулицю.

Довго без ладу вештався я по вулиці; хотів зайти до старого Венеціанова, чи не скаже він мені чогось певного, та було вже за північ, а він не те, що ми бурлаки, — чоловік жонатий, і не думай о-півночі до нього заходити. Чи не піти мені, поміркував я, на Троїцький міст полюбуватися сходом сонця? Але до Троїцького мосту було не близько, а я почав уже відчувати втому. Чи не обмежитися мені безтурботним сидінням біля цих величезних сфінксів? На одно вийде, — Нева й тут та сама. Та сама, та не та. І, надумавшись, я пішов до сфінксів. Сівши на гранітову лавку й притулившись до бронзового грифона, я довго милувався тихоструйною красунею Невою.

Як сходило вже сонце, до Неви прийшов швейцар Академії по воду й збудив мене та, ніби навчаючи, примовляв:

— Добре, що люди ще не ходять, а то подумали б, що якийсь волоцюга.

Подякувавши швейцарові десятьма копійками за послугу, я пішов додому й заснув уже

справжнім — хазяйським, як кажуть, сном.

Точно на одинадцяту годину був я в помешканні Карла Павловича. Лукіян, одчиняючи мені двері, сказав: “Просили почекати”. В робітні мені впала в око слава, але мені тільки з чуток та з естампу Міллера знана, картина Цампієрі “Іоан Богослов”. І знов непевність: чи не з приводу цієї картини пише мені Василь Андрієвич? Так для чого ж він пише: “приведіть і його з собою”. Записка була при мені, я вийняв її і, прочитавши кілька разів постскриптом, трохи заспокоївся та підійшов був до картини ближче, але проклятий сумнів не давав мені вповні натішитися цим високо мистецьким твором.

Хоч як перешкоджав мені цей сумнів, та, задивившись на картину, я таки не помітив, як до робітні ввійшов Карло Павлович у товаристві графа Вельгорського та В. А. Жуковського. Я з поклоном уступив їм своє місце й одійшов до портрету Жуковського. Вони довго милувались великим твором бідного мученика Цампієрі, а я завмирав, чекаючи. Нарешті Жуковський вийняв із кишені й подав мені по формі зложений папір.

Я розгорнув папір, — це був визвольний лист нашого спільного протезе, засвідчений графом Вельгорським, Жуковським і К. Брюловим. Я побожно перехрестився й тричі поцілував ці славні власноручні підписи.

Я дякував, як тільки міг, цій великій і чоловіколюбній трійці та, вклонившись абияк, вийшов у коридор і побіг просто до Венеціанова. Старий зустрів мене радісним запитанням: що нового? Я мовчки вийняв із кишені дорогоцінний акт і подав йому.

— Знаю, все знаю, — сказав він, повертаючи мені папір.

— Але ж я нічого не знаю! Ради Бога, розкажіть мені, як це все сталося.

— Слава Богу, що сталося, а ми спочатку пообідаємо, а потім я вже розповідатиму: це довга історія, а головне — прекрасна історія.

І, піднісши голос, він прочитав вірш Жуковського:

Дѣти, овсяный кисель на столѣ,
читайте молитву!

— Читаємо, тату, — залунав жіночий голос, і з салі вийшли разом із А. М. Мокрицьким дочки Венеціанова, і ми всі посідали до столу.

За обідом було гучніше й веселіше, як звичайно. Старий надхненно розповів історію портрета В. А. Жуковського і майже не згадав про свою власну участь у цій благородній історії. Тільки вкінці додав:

— Та я був тільки звичайним маклером у цій благородній справі.

А сама справа так виглядала.

Карло Брюлов намалював портрет Жуковського, а Жуковський і граф Вельгорський цей самий портрет піднесли імператорській родині за 2.500 руб. асигн. та й визволили за ці гроші мого учня, а старий Венеціанов, як він сам висловився, загравав у цьому доброму ділі ролю щирого й благородного маклера.

— Що ж маю тепер робити? — запитав я, — коли та як мені його сповістити про цю радість?

Венеціанов каже мені те саме, що й лікар сказав, і я цілком переконався, що така

обережність потрібна. Та чи ж я витримаю! А може на якийсь час перестати його відвідувати? Не можна: він подумає, що я теж заслаб або покинув його, і буде мучитись. Надумавшись, зібрав я всю силу волі та й пішов до шпиталю Марії Магдалини. Перший сеанс витримав так, що краще й не треба; за другою й третьою візитою я вже почав йому злегка натякати. Запитував лікаря, як скоро його можна виписати з шпиталю; лікар не радив поспішати, і мене знов почала мучити нетерплячка.

Якось ранком приходять до мене колишній хазяїн мого слабого та зразу починає мені дорікати, що я його ограбував зовсім по-варварському, що я вкрав у нього найкращого робітника, та що він через мене втрачає може й не одну тисячу карбованців. Я довго не міг зрозуміти, про що мова, та яким чином я попав у грабіжники. Нарешті він мені сказав, що вчора закликав його дідич, оповів йому весь хід справи й вимагав у нього скасування контракту, та що теж учора він був у шпиталі, і що слабкий нічого про це не знає.

— От тобі й обачність! — подумав я.

— Чого ж ви тепер од мене хочете? — спитав я його.

— Нічого, хочу тільки довідатись, чи правда все це?

Я тішився, що справа так обернулася: слабкий тепер уже був приготований і може прийняти вістку спокійніше, ніж досі.

— Чи правда це? Чи можна вірити тому, що я чув? — таким запитом зустрів він мене у дверях своєї палати.

— Я не знаю, що ти чув.

— Мені казав учора хазяїн, що... я...

І він спинився, наче боячись скінчити речення, та, помовчавши трохи, ледве чутно проговорив:

— Що я визволений... що ви... — і він залився слізьми.

— Заспокойся, — промовив я до нього: — це ще подібне тільки до правди.

Але він нічого не чув і далі плакав.

За кілька день його випутили із шпиталю, й він оселився в мене зовсім щасливий.

Багато, незліченно багато прекрасного є в божественній, безсмертній природі, але довершення й вінець безсмертної краси — це оживлене щастям лице людини. Вищого й кращого в природі я нічого не знаю. І цією красою раз за моє життя пощастило мені намілюватись докраю. Кілька день мій учень був такий щасливий, такий прекрасний, що я не міг дивитись на нього без зворушення. Він переливав і до моєї душі своє безмежне щастя.

За бурхливими вибухами щастя йшли усмішки тихої радості. Всі ці дні, хоч він і брався за роботу, праця йому якось не йшла, і він, бувало, покладе свій рисунок до портфелю, вийме з кишені визвольний лист, перечитає його мало не по складах, перехреститься, поцілує й заплаче. Щоб одвернути його увагу від предмету його радості, я взяв у нього визвольний лист, ніби на те, щоб засвідчити в “гражданской палатѣ”, а самого його кожного дня водив до галерії академії, а коли була готова одежа, то, як нянька, одягнув його, і ми пішли до губерніяльної управи. Посвідчивши святий акт, повів я його до галерії Строганова, показав йому оригінал Веляскеза, і на тім скінчилася того дня наша мандрівка.

Другого дня в десятій годині зранку я його знов одягнув, повів до Карла Павловича та, як батько любого сина свого передає вчителю, так і я передав його безсмертному нашому Карлові Павловичу Брюлову. З того дня він почав одвідувати академічні класи й став пансіонером товариства допомоги мистцям.

Давно я вже збирався покинути нашу північну Пальміру та вишукати собі який тихий куток у нашій гостинній провінції. Саме того року опорожнивсь такий закуток в одному провінціальному університеті, і я не проминув тим скористатися. Колись давно, як я ще ходив до гіпсового класу та мріяв про країну чудес, про світову столицю, увінчану банею Буонаротті, — коли б тоді мені запропонували місце вчителя рисунків в університеті, я кинув би олівець та гукнув би: чи ж варто після цього студіювати божественне мистецтво! А тепер, коли вже здоровий розум зрівноважив уяву, коли на майбутнє дивишся не через семибарвну призму, а просто, — то мимохіть пригадується приказка: “Краща синиця в жмені, як журавель у небі”.

Ще зимою мені слід було поїхати на місце, але деякі власні справи, особливо ж справа учня, — тепер уже не могого, а К. П. Брюлова, — задержали мене в столиці; потім його хворість, довге одужання й нарешті фінанси. Коли все це прийшло до доброго кінця, я, як уже оповідав, притулив мого улюбленця під крилом Карла Великого і в перших днях травня покинув столицю й покинув її надовго. Покидаючи свого улюбленця, я передав йому своє помешкання з мольбертом і всіма невибагливими меблями, а також з усіма гіпсовими речами, яких теж не можна було взяти з собою, та порадив йому, щоб до зими пошукав собі якого товариша, а зимою приїде до нього Штернберг. Останній був тоді на Україні, і я умовився з ним, що стрінемося в одного нашого спільного знайомого в прилуцькому повіті; при тій нагоді мав я попросити його, щоб, вернувшись до столиці, оселився разом із моїм приятелем, що на велику радість і сталось. Порадив я ще своєму улюбленцеві відвідувати Карла Павловича, але обережно, щоб не докучати йому частими візитами, радив також не пропускати лекцій та як можна більше читати, а нарешті просив його писати до мене частіше листи й писати так, як би він писав до рідного батька.

І, доручивши його покрову Предвічної Матері, я попрощався з ним і гай-гай! попрощався навіки...

Перші листи мого приятеля одноманітні й подібні до докладного й монотонного щоденника школяра; вони цікаві були тільки для мене, ні для кого більше. У дальших листах почав виявлятися й склад, і грамотність, і зміст, як наприклад у цьому його девятому листі:

“Сьогодні девятої години ранком навинули ми на валок картину “Розпяття Христове”, і я з натурниками виправив її до лютеранської Петропавловської церкви. Карло Павлович доручив мені супроводити її до самої церкви; за чверть години він і сам приїхав, при собі звелів її знову напнути на раму й поставити на місце. Тому, що не була вона ще вкрита лаком, то здалеку виглядала, як темна матова пляма. По обіді пішли ми з Михайловим і покрили її лаком. Незабаром прийшов і Карло Павлович; спочатку він сів на передню лавку, але дивився звідти недовго й пересів на останню лавку. Тут підійшли до нього й ми та й також сіли. Він довго сидів мовчки й лише зрідка промовляв: “Вандал! Хоч би один промінь світла на вітар! І пощо їм картини?”

— От якби, — промовив він, звертаючись до нас і вказуючи на арку, що розділює церкву, — якби намалювати картину Христового Розп'яття, як ця арка завбільшки, то це була б картина, достойна Богочоловіка.

Гей, коли б хоч соту, хоч тисячну частину міг я переказати вам із того, що тоді я від нього чув... Але ви самі знаєте, як він говорить. Його слів не можна передати на папері, — вони скамяніють. Він тут таки створив колосальну картину з усіма найдрібнішими деталями, змалював і поставив на місце. Та яку картину! Розп'яття Миколи Пуссена — звичайна “суздальщина” [перед нею], а про Мартенса то нема що й згадувати!

Довго він іще фантазував, і я слухав його з побожністю; потім він узяв капелюха й вийшов, а слідом за ним і я з Михайловим. Проходячи повз статуї апостолів Петра й Павла, він промовив: “Ляльки в мокрім лахмітті, а ще з Торвальдсена”! — Проходячи повз крамницю Даціаро, він змішався з юрбою глядачів і спинився біля вікна з розмальованими французькими літографіями. Боже мій, подумав я, дивлячись на нього, — це ж той самий геній, який оце тільки так високо ширяв у сфері прекрасного мистецтва, тепер милується нудно-солодкими красунями Греведона. Незрозуміла річ, автім правдива. Сьогодні вперше я не був у класі, бо Карло Павлович мене не пустив: посадив мене з Михайловим гуляти в дамки — двох проти себе одного й програв нам коляску на три години. Ми поїхали на острови, а він зостався вдома, дожидаючи нас на вечерю.

Р. S. Не памятаю, чи писав я вам у попередньому листі, що я після вересневого триместрового іспиту переведений за “Бійця”, як один із перших, до натурального класу.

Якби не ви, мій незабутній, мене не перевели б до натурального класу й за рік. Я почав одвідувати лекції анатомії професора Буяльського; він викладає тепер про кістяк. І знову таки вам завдячую, що знаю кістяк напам'ять. Скрізь і всюди ви — мій єдиний, мій незабутній добродій. Прощайте!

Всією душею своєю Ваш N. N.”

Маю намір докінчити історію мого приятеля його власними листами. І це буде ще й тому цікаве, що в листах своїх він часто списує працю й майже цілоденне домашнє життя Карла Павловича, якого він був і улюбленим учнем, і товаришем.

Для майбутнього біографа К. Брюлова я згодом видам усі його листи, а тепер подам тільки ті, що безпосередньо торкаються його праці й розвитку на полі мистецтва, та розвитку його внутрішнього високоморального життя.

“Ось уже жовтень місяць при кінці, а Штернберга нема та й нема. Я не знаю, що маю робити з помешканням: воно мене не обтяжує; ми платимо за нього з Михайловим по половині, та я мало не весь день пересижую в Карла Павловича, тільки ночувати прихожу додому, іноді ж то в нього й ночую, а Михайлов і спати додому не приходить. Бог його знає, де й як він живе. Я з ним бачуся тільки в Карла Павловича та часом у класах. Він дуже оригінальна й доброго серця людина. Карло Павлович пропонує мені зовсім перейти до нього жити, а мені й совісно, й боюсь вам про це сказати: мені здається, що я вільніший

буду, маючи своє помешкання, а дотого ж мені страх як хочеться хоч кілька місяців прожити вкупі з Штернбергом, саме тому, що ви мені так радили, а ви мені нічого лихого не порадите.

Карло Павлович надзвичайно пильно працює над копією з картини Доменікіно “Іоан Богослов”. Цю копію замовила йому академія мистецтв. Підчас праці я читаю вголос. Він має власну бібліотеку досить добру, але зовсім невпорядковану; кілька разів ми брались її до ладу довести, та все даремно. Автім лектури нам не бракує. Карло Павлович обіцяв зробити рисунок Смірдінові до його “Ста літераторів”, а той за те дозволив йому користуватися всією своєю бібліотекою. Я перечитав уже мало не всі романи Вальтера Скотта й тепер читаю “Історію хрестових походів” Мішо. Мені вона подобається більше за всі романи, та й Карло Павлович говорить те саме. Наслідуючи манеру й костюми Ретша, я нарисував ескіз, як Петро Пустельник веде юрбу перших хрестоносців через якесь німецьке місто; показав його Карлові Павловичу, але він мені найсуворіше заборонив брати сюжети з чогобудь, крім біблії та стародавньої грецької й римської історії. “Там, — сказав він, — все простота й артизм, а в середньовічній історії — розпушта й гидота”. І в мене тепер у хаті, крім біблії, нема ані одної книги. “Подорож Анахарсіса” й “Історію Греції” Гілліса я читаю в Карла й для Карла Павловича, й він завжди слухає з однаковою насолодою. І якби ви бачили, з якою увагою, з якою сердечною любов'ю кінчає він свою копію! Я просто схиляюся побожно перед ним, та й не можна інакше. Але яку ж чарівну, магічну силу має оригінал! Чи це просто упередження, чи час так чарівливо змягшив яскравість фарб, чи Доменікіно... Але ні, це грішна думка: Доменікіно ніколи не міг бути вищий за нашого божественного Карла Павловича. Мені іноді хочеться, щоб якнайскоріше винесли з хати отой оригінал.

Якось за вечерею зайшла мова про копії, і він сказав, що ні в малярстві, ні в скульптурі, на його думку, не може бути справжньої копії, себто відтворення, та що в поезії він знає одну-однісіньку копію, — це “Шільонський вязень” Жуковського, й тут таки прочитав його з пам'яті. Як він чудово деклямує вірші! Сїбогу, краще за Брянського й Каратигіна! До речі про Каратигіна: цими днями зайшли ми випадково до Михайлівського театру; виставляли “Тридцять літ, або життя грача”, — “пересолену” драму, як він висловився. Між другою й третьою дією він пішов за куліси й одягнув Каратигіна для ролі жебрака. Публіка казилася, сама не знаючи чому. От що значить костюм для доброго актора!

Таліоні вже приїхала до Петербурга й незабаром почне, літаючи, нас чарувати. Але він її чомусь не долюблює. Ой, коли б скоріше вже приїздив Штернберг! Я, й не бачивши, полюбив його. Карло Павлович для мене занадто великий і, не вважаючи на його добрість та ласкавість, мені іноді здається, що я самотній. Михайлов хороший, благородний товариш, але нічим не захоплюється, ніяка краса, здається, його не чарує. А може я його не розумію. Прощайте, мій незабутній добродію”.

“Я так тішуся! Штернберг, якого я так давно й нетерпляче дожидав, нарешті приїхав.

Та як ізненацька, неждано-негадано! Я злякався й довго своїм очам не вірив, думав, чи це не примара? Саме в той час я компонував ескіз: “Єзекііль на полі, засіяному кістками”. Це було вночі, десь у годині другій. Я поринув у “Єзекііля” й забув замкнути двері на ключ. Але ось двері відчиняються й у хутрі, в теплій шапці зявляється людська постать. Я спершу злякався, і сам не знаю, як промовив: “Штернберг!” “Штернберг”, — одповів він мені, і я, не давши йому й хутра скинути, кинувся його цілувати, а він мені відповідати тим самим. Довго ми мовчки один на одного милувались, аж він згадав, що біля воріт жде візник, і пішов до нього, а я до двірника — просити, щоб приніс речі до хати. Вже впоравшись, ми перевели дух. Дивно! Мені здавалось, що я зустрів давнього знайомого, або, краще сказати, що бачу Вас самих перед собою. Поки я розпитував, а він розповідав, де й коли він Вас бачив, про що говорили й як розійшлись, — і ніч промайнула. Ми аж тоді запримітили, що розвиднюється, коли побачили, що від свічника простяглася ясна блакитна тінь.

— Тепер, як на мене, можна й чаю напитися, — промовив він.

— Я теж тої думки, — відповів я, й ми пішли до “Золотого Якоря”.

Після чаю я поклав його спати, а сам пішов до Карла Павловича — розповісти про свою радість, але він теж спав. Що поробиш, — я вийшов на набережну й не встиг кілька кроків ступити, як зустрів Михайлова, що теж, здається, не спав цілу ніч: він ішов з якимсь паном у пальті та в окулярах.

— Лев Олександрович Елькан, — сказав Михайлов, указуючи на пана в окулярах.

Я назвав своє прізвище, і ми подали один одному руки. Потім я повідомив Михайлова про приїзд Штернберга, і пан в окулярах так зрадів, немов би його давно жданий приятель приїхав.

— Де ж він? — запитав Михайлов.

— У нас у хаті, — відповів я.

— Спить?

— Спить.

— То ходім до “Капернауму”, там напевно не сплять, — сказав Михайлов.

Пан в окулярах на знак згоди кивнув головою, й вони, взявшись під руки, пішли, а я слідом за ними.

Проходячи повз помешкання Карла Павловича й побачивши в вікні голову Лукіяна, я догадався, що маестро вже встав. Я попрощався з Михайловим та з Ельканом і пішов до нього. В коридорі я зустрів його з свіжою палітрою та з чистими пензлями, привітався з ним і вернувся назад: тепер я не те що вголос, але й мовчки читати не міг. Походивши трохи набережною, я пішов додому. Штернберг іще спав, я тихенько сів на стільці проти його ліжка й милувався його непорочним, як у дитини, лицем; потім узяв олівець та папір і почав рисувати його заснулого — вашого, отже й мого, друга. Схожість і вираз лица, як на ескіз, — удалися, та ледве я накреслив цілу постать і назначив складки ковдри, як Штернберг прокинувся й зловив мене на гарячому вчинку. Я знікновів; він це помітив і засміявся найщирішим сміхом.

— Покажіть, що ви робили? — спитав він.

Я показав; він знову засміявся й під небеса вихваляв мій рисунок.

— Колинебудь оддячуся вам тим самим, — сказав він, сміючись, і скочивши з ліжка, вмився та, розв'язавши чемодан, почав одягатись.

З чемодану, зпід білизни, він вийняв грубий портфель і, подаючи його мені, сказав:

— Тут усе, що я зробив минулого літа на Україні, крім кількох малюнків фарбами й акварелею. Переглядайте, коли вам час дозволяє, а мені треба декуди поїхати.

— До побачення! — промовив він, простягаючи мені руку. — Не знаю, що сьогодні в театрі, я дуже за ним скучив. Ходім разом до театру.

— З великою охотою! — відповів я; — зайдіть тільки по мене до натурального класу.

— Добре, зайду, — сказав він уже за дверима.

Коли б не прийшов був до мене Лукіян од Карла Павловича, мені й на думку не прийшов би обід, навіть досадно було, що через ростбіф Лукіяна я мусів був залишити портфель Штернберга.

За обідом я розповів Карлові Павловичу про своє щастя, і він побажав побачити Штернберга. Я сказав йому, що ми умовились із ним бути в театрі. Він виявив охоту пристати до нас, коли щось путнє виставляють. На щастя того самого дня в Олександрійському театрі виставляли “Зачарований дім”. Під кінець класових годин Карло Павлович зайшов до класу, взяв мене й Штернберга з собою, посадив у свою коляску, й ми поїхали дивитись на “Людовика XI”. Так минув перший день.

Другого дня вранці Штернберг узяв свій грубий портфель, і ми вирушили до Карла Павловича. Карло Павлович був захоплений Вашою, — як він висловився — “одноманітно-різноманітною” батьківщиною й задумливими земляками Вашими, що їх так прегарно і правдиво змалював Штернберг. Як багато рисунків та яке все прекрасне! На маленькому клаптику сірого крамничного паперу проведена поземна лінія; на першому плані вітряк, пара волів біля возу, заваленого мішками; все це не нарисоване, а тільки зазначене, але що за краса! — очей не можна відвести. Або в тіні розлогої верби, край самого берега, біленька, соломою вкрита хатка — вся відбилася в воді, як у дзеркалі. Під хаткою бабуся, а по воді качки пливають, — от і вся картина, та яка повна, жива картина!

І таких картин або, краще сказати, повних життя нарисів повний портфель у Штернберга. Чудовий, незрівняний Штернберг! Недурно поцілував його Карло Павлович.

Мимоволі згадав я братів Чернецових. Вони недавно повернулись із подорожі по Волзі й приносили Карлові Павловичу на показ свої рисунки: величезна купа ватманського паперу, з німецькою акуратністю покресленого пером. Карло Павлович поглянув на кілька рисунків і, згорнувши портфель, сказав (звичайно, не братам Чернецовим): “Я тут не те що матушки-Волги, а й калюжі доброї не сподіваюсь побачити”. А в одному ескізі Штернберга він бачить цілу Україну. Йому так сподобалась Ваша батьківщина й сумні обличчя земляків Ваших, що він сьогодні підчас обіду встиг уже збудувати собі хутір над Дніпром, біля Києва, з усіма вигодами й серед найчарівнішої декорації. Одне, чого він боїться й про що ніяк не може думки позбутися, це дідичі, або, як він їх називає, “феодалі-собачники”.

Він — зовсім дитина, з усією привабливістю дитини! Сьогоднішній день ми таксамо закінчили в театрі. Виставляли “Розбійників” Шіллера. Опері мов би й не було, вряди-годи зявиться “Роберт” або “Фінелля”. Балет чи, краще сказати, Таліоні все знищила.

Прощайте, мій незабутній добродію!”

“Ось уже більше як місяць живемо разом із незрівняним Штернбергом, і живемо так, як, дай Боже, щоб і рідні брати жили. Та й яка ж він добра й лагідна істота! Справжній мистець! До нього все всміхається, як і він до всього. Щасливий, завидний характер! Карло Павлович його дуже любить. Та й чи ж можна його не любити, пізнавши?”

Ось як ми проводимо дні й ночі. Зрана в дев'ятій годині я йду до малярського класу (я вже роблю етуди олійними фарбами й за минулий іспит став третім із черги). Штернберг застається вдома й робить із своїх ескізів або акварельні малюнки, або невеликі картини олійними фарбами. В одинадцятій годині я або захожу до Карла Павловича, або вертаюсь додому, і ми з Штернбергом снідаємо, що Бог дав; потім я знову йду до класу й застаюсь там до третьої години. В третій годині йдемо до мадам Юргенс обідати, іноді й Карло Павлович із нами, бо саме в цю пору я мало не щодня заставав його в Штернберга; він часто задля мізерної демократичної юшки відмовлявся від розкішного аристократичного обіду. Справді надзвичайна людина! Після обіду я знов іду до класів, а на сьому годину приходить туди й Штернберг, і ми або йдемо до театру, або, походивши трохи набережною, вертаємось додому, і я читаю щонебудь уголос, а він працює, або я працюю, а він читає. Недавно ми прочитали “Вудстока” Вальтера Скотта. Мене дуже зацікавила сцена, де Карло II Стюарт, переховуючись під чужим ім'ям у замку старого баронета Лі, признається його дочці Юлії Лі, що він король Англії, й пропонує їй при своєму дворі почесне місце підложниці. Справжня королівська вдячність за гостинність! Я намалював ескіз і показав Карлові Павловичу. Він похвалив мій вибір і самий ескіз та казав вистудіювати Павла Деляроша.

Штернберг недавно познайомив мене з родиною Шмідта. Це якийсь далекий його родич, гарна людина, а родина його — це просто благодать Господня. Ми часто вечорами буваємо в них, а по неділях і обідаємо. Чудова, мила родина! Я завжди вихожу від них немов чистіший і добріший. Я не знаю, як і дякувати Штернбергові за це знайомство.

Ще познайомив він мене з родиною українського аристократа — того самого, в якого ви з ним минулого літа зустрінулись на Україні. Я рідко там буваю, та й те властиво тільки ради Штернберга: недовподобі мені отой протекційний тон і підле підлещування неотесаних гостей, що він їх годує своїми розкішними обідами й поїть українською сливянкою. Я довго не міг зрозуміти, як Штернберг може терпіти такі картини. Нарешті справа викрилася сама собою. Якось повернувся він од Тарновських зовсім до себе неподібний, бо сердитий; довго мовчки ходив по хаті, потім ліг до ліжка, встав і знову ліг і так разів зо три, аж поки не заспокоївся й не заснув. Чую, він крізь сон проказує ім'я одної з небог Тарновського. Тут я почав догадуватися, в чому діло. Другого дня мій Віля знову пішов до Тарновських і повернувся пізно вночі заплаканий. Я прикинувся, що цього не помічаю. Він упав на канапу й, закривши лице руками, ридав, як дитина! Так принаймні година минула; потім він устав із канапи, підійшов до мене, обійняв мене, поцілував і гірко всміхнувся, та, сівши біля мене, розповів мені історію свого кохання. Історія звичайнісінька: він покохав старшу небогу Тарновського, а та, хоч і відповідала йому тим

самим, але воліла одружитися з якимсь лисим доктором Бурцевим. Звичайнісінька історія. Висповідавшись, він трохи заспокоївся, і я поклав його до ліжка.

Другого й третього дня я його мало що й бачив: вийде рано, прийде пізно, а де дні проводить, — Бог його знає. Пробував я з ним заговорити, але він ледве мені відповідав; пропонував йому відвідати Шмідтів, та він відмовно хитнув головою. У неділю вранці запропонував я йому поїхати до оранжерії ботанічного саду, і він, що правда неохоче, згодився. Оранжерія добре на нього вплинула; він повеселішав, почав мріяти про подорож до тих чарівних країн, де ростуть усі ті дивовижні рослини так, як у нас чортополох.

Вийшовши з оранжерії, я запропонував йому пообідати на Крестовському острові в німецькому трактирі; він охоче погодився. Після обіду ми послушали тирольців, подивились, як із гір спускаються та й поїхали просто до Шмідта. Шмідти того дня обідали у Фіцтума, інспектора університету, та там і на вечір zostалися. Ми туди. Привітали нас, голосно питаючись, де ми пропадали. У Фіцтума натішилися ми квінтетом Бетговена й сонатою Моцарта, в якій виконував соло вславлений Бем, і на першу годину вночі повернулися додому. Бідний Віля знову зажурився. Я не потішаю його, та й чим би я міг його потішити?

Другого дня, з доручення Карла Павловича, пішов я до книгарні Смірдіна й між іншими книгами взяв два числа “Бібліотеки для читенія”, де вміщено роман Діккенса “Нікляс Нікльбі”. Задумав я влаштувати літературні вечори в Шмідтів і запросив Штернберга. Як гадалося, так і склалося. Того самого дня, після вечірніх класів, вирушили ми до Шмідтів із книгами під пахвою. Думку мою прийняли з захопленням, і після чаю почали читати. Перший вечір читав я, другий — Штернберг, а потім ізнов я, далі — знову він, і так тяглося, поки не скінчили романа. Це дуже добре вплинуло на Штернберга. Після “Нікляса Нікльбі” таким самим чином прочитали ми “Замок Кінельворт”, потім “Пертську кралю” і ще кілька романів Вальтера Скотта. Часто засижувались ми за північ і не помітили, як і різдвяні свята наблизились. Штернберг мало що не зовсім прийшов до себе, — принаймні працює й менше сумує; дасть Бог, і це мине. Прощайте, мій батьку рідний! Не обіцяю в скорому часі писати до вас, бо надходять свята, а я вже, з милости Штернберга, придбав крім Шмідтів ще деякі такі знайомства, що їх слід підтримувати. Справив я собі на свята нове вбрання та з англійської баї пальто, таке самісіньке, як у Штернберга щоб таки недурно Шмідти звали нас Кастором та Поллуксом; а на весну думаємо замовити собі шинелі з камльоту. У мене тепер гроші водяться. Я почав малювати акварельні портрети. Спершу з приятні, а потім і за гроші. Тільки не показую ще їх Карлові Павловичу: боюся. Я тримаюся більше манери Соколова; Гау мені не подобається: нудно солодкий. Хочу ще взятися за французьку мову: це необхідно. Пропонувала мені свої послуги одна літня вдова з тим, щоб я її сина вчив рисувати. Взаємна послуга, але все це мені не подобається, — перше, що далеко ходити (до Ертелевого проулку), друге, що морочитися дві години з розпеченим хлопчаком — це теж комісія, нівроку! Краще я за ці дві години акварельний портрет намалюю та краще вчителю грішми заплачу. Мабуть і ви скажете, що так краще. У Карла Павловича є Гіббон французькою мовою, а я не можу на нього й дивитись байдуже. Не знаю, чи ви бачили його ескіз або, краще сказати, невеличку картину “Гензерих у Римі”; тепер вона в нього в робітні. — Чудова! як усе

чудове, що зпід його пензля виходить. Коли не бачили, то я зроблю невеличкий рисунок і пришлю Вам. “Бахчисарайський Фонтан” теж пришлю. Це, здається, ще при вас почато.

Ось іще про що мало не забув, — готується надзвичайна подія: Карло Павлович жениться; після свят — весілля. Наречена його — донька рижського почесного горожанина Тімма. Я не бачив її, але кажуть, надиво гарна. Її брата я зустрічаю іноді в класі; він учень Зауервейда, дуже вродливий хлопець. Коли це все станеться, то я напишу вам із найдокладнішими подробицями, а поки що ще раз прощавайте, мій незабутній добродію!”

“Ось уже два місяці, як я не писав вам. Така довга мовчанка — річ непростенна. Але я наче навмисне ждав, аж скінчиться цікавий епізод у житті Карла Павловича. В останньому листі писав я вам про задумане одружіння, тепер опишу вам докладно, як це все сталося та як зруйнувалося.

В самий день шлюбу Карло Павлович одягнувся, як він звичайно вдягається, взяв капелюха й, проходячи робітнею, спинився перед уже закінченою копією з Доменікіно; довго стояв мовчки, потім сів у крісло (крім його та мене нікого не було); мовчанка тяглася ще кілька хвилин; потім він звернувся до мене й сказав:

— Цампієрі наче говорить мені: не женись — загинеш!

Я не спромігся щось йому сказати, а він узяв капелюха й пішов до своєї нареченої та цілий день не вертався до дому. До свята зовсім не готувалися: у той день Лукіян навіть ростбіфа не смажив; одно слово, жадного натяку на якебудь свято. В класі я довідався, що він братиме шлюб у восьмій годині ввечорі в лютеранській церкві св. Анни, що на Кірочній вулиці. Після класу взяли ми з Штернбергом візника й поїхали на Кірочну. Церква була вже освітлена, і Карло Павлович з Зауервейдом та братом нареченої були в церкві. Побачивши нас, він підійшов, подав нам руку і сказав:

— Женюсь.

Цієї самої хвилини ввійшла до церкви наречена, і він пішов їй назустріч. Я за ціле життя своє не бачив та й не побачу такої красуні! Підчас шлюбного обряду Карло Павлович стояв глибоко задуманий; він ані разу не поглянув на свою гарну наречену. Обряд скінчився, ми поздоровили щасливе подружжя, провели їх до карети й по дорозі заїхали до Клея, повечеряли й за здоровя молодих випили пляшку Кліко. Все це відбулося 8 січня 1839 року. І в Карла Павловича свято закінчилося пляшкою Кліко; ні того дня, ні потім не справляли весілля.

За тиждень після цієї події зустрівся я з ним у коридорі якраз проти помешкання графа Толстого; він покликав мене до себе й задержав на обід. Поки подали обід, він щось рисував до свого альбому, а мені казав читати “Квентіна Дорварда”. Ледве почав я читати, як він спинив мене й досить голосно крикнув:

— Еміліє!

За хвилинку ввійшла промініста красуня, — його дружина. Я незграбно вклонився їй, а він сказав:

— Еміліє, на чому ми спинились? Або ні, сідай та сама читай. А ви послушайте, як вона

гарно читає по-російському.

Спершу вона не хотіла читати, та потім розкрила книжку, прочитала кілька речень із сильною німецькою вимовою, зареготалася, кинула книжку й утікла. Він покликав її вдруге і з ніжністю закоханого просив її сісти до фортепіяну та проспівати вславлену каватину з “Норми”. Без найменшої манірності сіла вона до інструменту й після кількох прелюдій заспівала. Голос у неї був не сильний, не ефектовний, але такий солодкий, чарівливий, що я слухав і сам собі не вірив, що слухаю співу смертельної, земної істоти, а не якоїсь воздушної феї. Чи був це магічний вплив краси, чи вона справді так добре співала, тепер я вам не можу сказати з певністю; але й тепер я немов чую її чарівний голос. Карло Павлович теж був зачарований її співом, бо сидів, склавши руки над своїм альбомом, і не чув, як увійшов Лукіян та двічі повторив:

— Обід на столі.

Після обіду подав Лукіян на той самий стіл овочі й пляшку Лякріма-Крісті. Вдарила пята година, і я залишив їх за столом та пішов до класу. На прощання Карло Павлович подав мені руку й просив приходити до нього щодня на обід. Я не тямив себе з радости від такого запрошення.

Після класу зустрів я їх на набережній і пристав до них. Незабаром вони пішли додому й запросили мене до себе. За чаєм Карло Павлович прочитав “Анжело” Пушкіна й оповів, як покійний Олександр Сергієвич просив його намалювати портрет його дружини та як він безцеремонно відмовився через те, що дружина поета косоока. Він пропонував Пушкінові намалювати портрет із нього самого, але Пушкін одплатився йому тим самим. Незабаром поет помер і залишив нас без портрету: Кіпренський намалював з нього якогось денді, а не поета.

Після чаю молода чарівлива господиня навчила нас “гальб-цвельфа” і, програвши мені двадцять копійок, а чоловікові — каватину з “Норми”, зараз сіла до фортепянута й поквитувалась. Після такого пишного фіналу я подякував чарівній господині та господареві й пішов додому: було вже далеко за північ. Штернберг ще не спав і ждав мене. Я, не скидаючи капелюха, оповів йому свої пригоди, і він назвав мене щасливим.

— Позавидуйте й мені, — сказав він, — мене запрошує генерал-губернатор Оренбурзького краю до себе з Оренбург на літо; я був сьогодні у Володимира Івановича Даля, і ми вже умовились щодо подорожі. На тому тижні — гайда!

Мене ця вістка приголомшила; я довго не міг говорити, але, схаменувшись, запитав його:

— Коли ж це ти так скоро встиг усе владнати?

— Сьогодні, — відповів він, — у десятій годині присилає за мною Григорович; прихожу, а він пропонує мені цю подорож, я згожуюсь, іду до Даля, й справа скінчена.

— Що ж я без тебе робитиму? Як же я без тебе жити буду? — запитав я його крізь сльози.

— Так, як і я без тебе: будемо вчитись, працювати, то й самоти не помітимо. — Ось що, — додав він, — завтра ми обідаємо в Йоахіма. Він тебе знає й просив, щоб я привів тебе. Згода?

Я згодився, й ми лягли спати.

Другого дня ми обідали в Йоахіма. Це син відомого каретника Йоахіма, веселий, простий, добре освічений німець. По обіді показував він нам свою збірку естампів і між іншим кілька зшитків дуже гарних літографій, що їх недавно отримав із Дрезденської галерії. Тому, що це була субота, ми провели в нього й вечір. За чаєм мова зайшла про кохання та про закоханих. Сердешний Штернберг сидів, як на гарячих вуглях. Я силкувався змінити тему розмови, та Йоахім наче навмисне роздмухував її у кінці оповів про себе самого такий анекдот:

— Коли я був закоханий у свою Адельгейду, а вона в мене ні, то я задумав був накласти на себе руки. Вирішив я заповідати собі смерть чадом: приготував усе, що слід, а саме: написав записки кільком приятелям, — їй також (і він указав на дружину), дістав пляшку рому й звелів принести жаровню з холодним вугіллям, трісочок та свічку. Коли все було готове, я замкнув двері на ключ, налив шклянку рому, випив, і мені почав увижатись “Бенкет Вальтазара” Мартенса. Я повторив дозу, і мені вже нічого не ввижалось. Повідомлені про мою передчасну й трагічну смерть, приятелі збіглись, виважили двері й знайшли мене п'яного, як ніч. Справа в тому, що я забув вугілля підпалити, а то б напевно вмер. Після цієї події й вона стала до мене прихильніша та нарешті зважилася зробити мене своїм чоловіком.

Оповідання своє він закінчив доброю шклянкою пуншу.

Йоахім мені надзвичайно сподобався своєю манерою, і я постановив заходити до нього якнайчастіше.

Неділю ми провели у Шмідта. В одинадцятій годині повернулись додому та вже почали були роздягатись, як притьмом Штернбергові потрібно стало хусточки; він засунув руку до кишені й замість хусточки вийняв афішу.

— А я й забув, — сьогодні в Великому театрі маскарад, — сказав він, розгортаючи афішу, — їдьмо!

То що ж, — їдьмо: спати ще рано, — сказав я, і ми, вдягнувши замість сюртуків фраки, поїхали спочатку до Поліцейського мосту до магазину костюмів і, взявши капучини та чорні півмаски, рушили до Великого театру. Осяяна саля швидко наповнювалася публікою в масках, музика греміла, й у гомоні загальної розмови верещали маленькі капучини. Незабаром стало гаряче, й маска мені страшенно обридла; я скинув її, Штернберг — теж. Можливо, що комусь це здалося й дивним, але нам що до того.

Ми пішли до бічних саль нагорі, щоб відпочити від тісноти й спеки. Ані одна маска, хоч би тобі на сміх, не гналася за нами. Тільки на сходах здибав нас Елькан, той самий пан в окулярах, що я його зустрів якось разом із Михайловим. Він мене пізнав, Штернберга — теж і, регочучись на ціле горло, вхопив нас у свої обійми: в ту мить підійшов до нього молодий мічман, і він представив його нам, називаючи його своїм щирим приятелем Сашею Оболонським. Коли ми прийшли нагору, була вже третя година. В одній із бічних саль накритий стіл і братія, що за столом жв'якала, викликали в мене апетит. Я шепнув про це Штернбергові, а він уголос згодився. Але Елькан та Оболонський запротестували й запропонували їхати до незмінного Клея й повечеряти якслід.

— А то, — додав Елькан, — тут не нагодують, а здеруть удесятеро.

Ми однодушно погодились і почимчикували до Клея.

Молодий мічман мені подобався своїми вільними манерами. Досі я зустрічався тільки з своїми скромними товаришами, а світського юнака вперше зблизька побачив. Каламбурами й дотепами так і сипле, а водевільних куплетів знає безліч, — справді гарний хлопець.

Ми просиділи в Клея до світанку, а тому, що бравий мічман був трохи напідпитку, то ми взяли його до себе на помешкання, а з Ельканом розпрощались у трахтирі.

От як я нині живу: вештаюсь по маскарадах, вечерю по трахтирах, витрачаю гроші на галай-балай, а чи ж давно, — чи ж давно саяв над Невою той незабутній ранок, коли ви знайшли мене в Літньому саді перед статуєю Сатурна? Незабутній ранок! Незабутній мій добродію! Чим і як віддячусь я вам достойно? Крім чистої, сердечної сльози-молитви, нічого не маю.

В дев'ятій годині пішов я своїм звичаєм до класу, а Штернберг із гостем zostалися вдома; гість іще спав. В одинадцятій я зайшов до Карла Павловича й вислухав наймилішу догану від наймилішої Емілії Карловни. До другої години грали ми в “гальб-цвельф”. Вона хотіла, щоб я до обіду zostався з ними; і я вже почав був згожуватись, та Карло Павлович завважив мені, що манкувати не слід, і я, засоромлений по вуха, пішов до класу. В третій годині я знову прийшов, а в п'ятій залишив їх при столі й знов пішов до класу.

Так, як описаний тут, проводив я в них усі дні, крім суботи й неділі. Субота була призначена Йоахімові, а неділя Шмідтові й Фіцтумові. Ви помічаєте, що всі мої знайомі — німці, але які прекрасні німці! Я просто закоханий у тих німців. Штернберг увесь тиждень клопотався про свою подорож і напевно щось забув: така вже його вдача. В суботу ми пішли до Йоахіма, зустріли там старого Кольмана, відомого аквареліста й учителя Йоахіма.

По обіді Кольман казав своєму учневі показати нам свої етюди дерев, на що учень погодився неохоче. Етюди зроблені чорним та білим олівцем на сірому папері й зроблені так гарно, так докладно, що я не міг ними на милуватися. За один із цих етюдів він дістав другу срібну медаль; добрий Кольман вихвалював цей рисунок, як тріумф свого учня, і присягався на всіх святих, що він сам так гарно не нарисує. Тому, що Штернбергові залишилось тільки два дні, — не більше, — бути з нами, то Йоахім і спитався його, як він гадає ці дні провести? Штернберг, здається, й не думав про це. Йоахім тоді запропонував ось що: завтра, себто в неділю, оглянути галерії Строганова й Юсупова, а в понеділок — Ермітаж. Проект прийняли, й другого дня ми заїхали до Йоахіма та вирушили до галерії Юсупова. Князя повідомили, що такі й такі артисти просять дозволу оглянути його галерію; на це ввічливий господар звелів сказати нам, що сьогодні — неділя й гарна погода, а тому й радить нам, замість мистецьких творів, натішитися краще розкішною погодою. Нам, звичайно, довелося тільки подякувати господареві за ласкаву пораду. Щоб не почути такої поради й у Строганова, ми пішли до Ермітажу й години три раювали, як справжні прихильники красного мистецтва. Обідали в Йоахіма, а вечір перебули в театрі.

В понеділок уранці Штернберг дістав записку від Даля. Володимир Іванович писав йому, щоб він у третій годині був готовий до дороги. Штернберг поїхав попрощатись із своїми приятелями, а я взявся скласти до чемодану його речі. На третю годину ми вже були в Даля, а в четвертій ми поцілувалися з Штернбергом біля середньої рогачки, і я сам,

мало не плачучи, вернувся до Петербургу. Гадав був заїхати до Йоахіма, та мені хотілося бути на самоті, а разом не хотілося й їхати до себе: я боявся пустки, що мене вразила б дома. Відпустивши візника біля застави, пішов я пішки. Дорога, що її я пройшов, мене не втомила, як я того сподівався, і я ще довго ходив набережною проти академії. В помешканні Карла Павловича світилося; але незабаром світло згасло, й він вийшов з дружиною на набережну. Щоб не спіткатися з ними, пішов я додому й, не запалюючи світла, роздягнувся та й ліг до ліжка.

Я тепер мало коли вдома буваю: нудьга й порожнеча без Штернберга. Михайлов знову оселився зо мною й по-старому не сидить удома. Він теж десь познайомився з мічманом Оболонським, мабуть у Елькана. Оболонський часто приходив уночі, а коли Михайлова немає вдома, то він лягає спати на його ліжку. Цей молодик починає мені менше подобатися, ніж було давніше: чи він справді такий одноманітний, чи це мені тільки здається, бо я тепер і сам до себе неподібний. Бож хоч класи й одвідую пильно, як і перше, але працюю мляво, що й Карло Павлович запримітив; мені це прикро, і я не знаю, як поправитись.

Емілія Карловна до мене ласкава, як і перш, і таксамо грає зо мною в “гальб-цвельф”.

Незабаром по відїзді Штернберга Карло Павлович звелів мені приготувати олівці й папір. Він хоче нарисувати 12 голівок із своєї дружини в різних позах для задуманої картини на сюжет балади Жуковського “Двѣнадцать спящихъ дѣвъ”. Однак, папір та олівці лежать собі без ужитку.

Було це під кінець лютого; я, як звичайно, обїдав у них. У цей фатальний день дружина Карла Павловича видалась мені особливо чарівливою; за обїдом вона частувала мене вином і була така привітна, що, коли вдарила пята година, я готовий був забути про клас; але вона сама мені про це нагадала. Нічого було робити, я встав ізза столу й пішов, не прощаючись та обїцяючи зайти з класу й неодмінно обїграти її в “гальб-цвельф”.

Класи скінчилися; захожу, як обїцяв, до них. Мене на дверях зустрічає Лукіян і каже, що пан не веліли нікого приймати. Мене дуже здивувала така зміна, й я пішов додому. Проти звичаю я застав удома Михайлова та бравого мічмана. Вечір минув у веселій балачці. Біля дванадцятої години вони пішли вечеряти, а я ліг спати.

Другого дня ранком захожу я з класу до Карла Павловича, вхожу до робітні, а він весело зустрічає мене такими словами:

— Поздоровте мене, я знову нежонатий!

Зразу я його не зрозумів; він повторив мені те саме ще раз. Я ще не вірив, але він додав уже зовсім невесело:

— Дружина моя вчора по обїді пішла до Зауервейдової та й не вернулась.

Потім Карло Павлович звелів Лукіянові переказати Ліпінові, щоб той подав йому палітру й пензлі. За хвилину все було принесене, і він сів до праці. На шталюзі стояв незакінчений портрет графа Мусіна-Пушкіна. Карло Павлович взявся був за нього, але як він не намагався вдавати з себе байдужого, — праця йому не йшла. Нарешті він кинув палітру й пензлі та промовив немов сам до себе:

— Невже це мене так бентежить? Не могу працювати.

І він пішов до себе нагору.

В другій годині я пішов до класу, все ще не зовсім певний того, що сталося. В третій вийшов із класу й не знав, що робити: чи йти до нього, чи дати йому спокій? Лукіян зустрів мене в коридорі й поклав край моєму ваганню, сказавши: “Пан просять до обіду”. — Але обідав я сам. Карло Павлович ні до чого не доторкнувся, навіть до столу не сідав, скаржився, що болить голова, а сам куриє цигару. Другого дня він ліг у ліжку й пролежав два тижні; увесь той час я не відходив од нього. Іноді він маячив у гарячці, але ні разу не вимовив імя своєї дружини. Нарешті став видужувати й одного вечора закликав свого брата Олександра та попросив його пораяти адвоката, щоб старатися про формальний розвід. Тепер він уже виходить із хати й замовив Давіцетті велике полотно: хоче розпочати картину “Взятіє на небо Божією Матері” для Казанського собору, та, дожидаючись полотна й літа, почав малювати портрет князя Олександра Миколаєвича Голіцина на весь зріст та Федора Івановича Прянішнікова. Старий буде намальований у сидячій позиції в сірім фраку й з Андрієвською биндою.

Не пишу вам про чутки, що ширяться про Карла Павловича в місті та в самій академії. Чутки такі безглузді й огидні, що гріх їх і повторювати. Загальна опінія в академії вважає за автора цих пліток Зауервейда, і я маю підстави цьому вірити. Хай це все трохи задавниться, і тоді я вам перекажу свої підозріння, а тимчасом зберу матеріал та розберуся в ньому. Прощайте, мій незабутній добродію!

Р. S. Від Штернберга з Москви дістав листа. Добрий Віля! Він і Вас не забуває, шле Вам поклін і просить, коли доведеться Вам зустрінути на Україні небогу Тарновського, паню Бурцеву, то перекажіть їй од нього найглибшу пошану. Бідний Віля! Він усе ще памятає“.

Дальшого листа я не подаю тому, що нема в ньому нічого, крім безглузких пліток і гидкого наклепу на Карла Великого, а таких речей не повинно бути в оповіданні про найблагороднішого з людей. Нещасливе його одружіння закінчилось полюбовною умовою, себто розводом, за який він заплатив 13.000 рублів асигнаціями. От і все, що було в листі цікавого.

“Петербурзького сіренького літа мов і не було. На дворі вогка, гнила осінь, а в академії нашій блискуча вистава. От, якби й Ви приїхали на неї поглянути, то й я б натішився вами. Щодо малярства, то з праць учнів особливо видатного немає нічого, крім програми Петровського “Янгол являється пастухам”. Зате визначились скульптори: Рамазанов і Ставассер; особливо Ставассер. Він зробив круглу статую молодого рибалки, та як зробив! Сама краса — особливо вираз обличчя: затаївши дух, живе лице слідкує за рухом поплавця. Я памятаю, коли статуя була ще в глині, Карло Павлович несподівано ввійшов до кабінету Ставассера і, любуючись цією статуєю, порадив йому вдавити трохи нижню губу рибалки. Той це зробив, і вираз змінився. Ставассер готовий був молитись на великого Брюлова.

Про малярство взагалі скажу вам, що для одної картини Карла Павловича варто було

б прийхати не те що з України, а з самого Китаю. Справді велетень; присяде прихапцем — і підмалює, і скінчить, а тоді вже й частує зголоднілу публіку своїм чудовим твором. Велика його слава й необсяжний його геній.

Що ж мені сказати вам про самого себе? Дістав першу срібну медалью за етюд із натури. Намалював ще невеличку картину олійними фарбами: “Сирітка-хлопчик ділиться милостинею з собакою під парканом”, — от і все. Ціле літо постійно працював у класах, а ранками ходив з Йоахімом на Смоленське кладовище рисувати лопухи й дерева. Я щораз більше закохуюсь у Йоахіма. Ми з ним мало не щодня бачимося; він постійно відвідує вечірні класи.

Він зблизився з Карлом Павловичем, і вони часто відвідують один одного. Іноді ми дозволяємо собі прогулюватися по Петровському і Крестовському островах, щоб зрисувати чорну ялинку або білу березу. Разів зо два ходили пішки до Парголова, і там я познайомив його з Шмідтами. Вони влітку живуть у Парголові. Йоахім дуже тішиться цим знайомством; та й кому ж би не подобалася родина Шмідтів?

Оповім Вам іще одну дуже цікаву пригоду, що недавно трапилася зо мною. На одному поверсі зо мною оселився якийсь урядовець з родиною. Родина його: дружина, двоє дітей і небога, гарна дівчина літ п'ятнадцяти. Як я довідався про всі ці подробиці, оповім вам зараз. Ви добре пригадуєте ваше колишнє помешкання: з малесеньких сіней одчиняються двері до спільного коридору. Одного разу я розчиняю ці двері й, уявіть собі моє здивовання, передо мною стоїть дуже гарна дівчина, засоромлена і зчервоніла по вуха. Я не знав, що їй сказати, й хвилинку помовчавши, привітався, а вона, закривши лице руками, втікла й сховалась за сусідніми дверима. Що воно за знак, — я не міг зрозуміти, та після довгих здогадів і припущень пішов до класу. Працював я зле: все мені перешкожала загадкова дівчина. Другого дня вона зустріла мене на сходах і спалахнула вся, як і перше; я теж остовпів; за хвилину вона засміялася так по-дитячому, так сердечно й щиро, що я не втерпів і почав їй вторувати; раптом почули ми чийсь кроки на сходах, і це вгамувало наш сміх. Вона притулила палець до вуст і втекла. Я нишком пішов по сходах і ввійшов до свого помешкання, ще більше спантеличений, ніж перше. Кілька днів я не знав через неї спокою; я щохвилини виходив на коридор з надією зустріти свою знайому-незнайому, але вона, коли й вибігала на коридор, то так швидко ховалась, що я не встигав їй навіть головою кивнути, не те, що вклонитись як слід. Минув цілий тиждень. Я вже було почав її забувати. Але, слухайте, що сталося. В неділю десятої години зранку входить до мене Йоахім, і вгадайте, кого він приводить із собою? Мою таємничу зачервонілу красуню.

— Я у вас злодія зловив, — сказав він, сміючись.

Поглянув я на загадкову пустунку і сам засоромився не менше, ніж зловлена злодійка; Йоахім це запримітив і, випускаючи руку дівчини, лукаво всміхнувся. Звільнена красуня не втекла, як можна було сподіватися, а зосталась таки тут та, поправивши хусточку й косу, оглянулася і промовила:

— А я гадала, що ви саме проти дверей сидите та малюєте, а ви онде, в другій хаті.

— А коли б він малював проти дверей, тоді що? — запитав Йоахім.

— Тоді б я дивилася в дірочку, як вони малюють.

— Пощо ж у дірочку? Я певен, що мій товариш настільки ввічливий, що дозволить

вам підчас праці бути в хаті.

І я для підтвердження Йоахімових слів притакнув головою й подав гості стільця. Вона, не звернувши уваги на мою чемність, повернулась до портрета пані Солової, що стояв на шталюзі й недавно був початий, та тільки стала захоплюватись образом красуні, як на коридорі почувся голос:

— Де ж це вона пропала? Пашо!!

Моя гостя затремтіла й зблідла.

— Тітонька, — прошепотіла вона й кинулась до дверей; біля дверей спинилась і, притуливши пальчика до вуст, хвилинку постояла й зникла.

Посміявшись із цієї оригінальної пригоди, ми з Йоахімом пішли до Карла Павловича.

Пригода ця сама про себе незначна, але мене вона якось непокоїть; вона в мене з голови не виходить, про неї я постійно думаю. Йоахім іноді жартує з моєї задуми, й мені це не подобається, навіть прикро, що він натрапив на цю пригоду.

Сьогодні я дістав листа від Штернберга. Він збирається в якийсь похід на Хіву й пише, щоб не сподіватись його на свята до Петербургу, як він раніше писав. Я скучив за ним: ніхто мені його заступити не може. Михайлов поїхав до свого мічмана до Кронштадту, і я вже більш як два тижні його не бачу. Дуже гарний маляр, найблагородніша людина й, на лихо, найбезладніша! На час його відсутности я запросив до себе, за рекомендацією Фіцтума, студента Демського. Це скромний, дуже освічений, дотого ж бідний молодий поляк. Він цілий день перебуває в аудиторії, а ввечорі вчить мене французької мови й читає зо мною Гіббона. Двічі на тиждень увечорі я хожу до салі Вільного Економічного Товариства та слухаю лекції фізики професора... Ще хожу раз на тиждень із Демським слухати лекції зоології професора Куторги. Як ви самі бачите, часу я не марную; нудьгувати зовсім ніколи, а я все таки нудьгую: мені чогось бракує, а чого, я й сам не знаю. Карло Павлович тепер нічого не робить і вдома майже не живе. Я з ним бачусь дуже рідко, і то на вулиці. Прощайте, мій незабутній, мій добродію! Не обіцяю вам писати скоро: час у мене минає нудно, монотонно, писати нема про що, а я не хотів би, щоб ви куняли над моїми одноманітними листами так, як я куняю над цим посланієм. Ще раз прощайте!”

“Я обманув вас: не обіцяв вам писати скоро, а от не минув ще й місяць після останнього мого посланія, і я знову берусь за нове. Випадок прискорив; він і обманув вас, а не я. Штернберг занедужав у поході на Хіву; розумний і добрий Даль порадив йому покинути військовий табор та повернутися додому, і він зовсім несподівано з'явився в мене 16 грудня вночі. Коли б я був сам у хаті, то прийняв би його за мару і, звичайно, злякався б, але я був із Демським, і ми перекладали найвеселіший розділ із “Брата Якова” Поль-де-Кока; отже поява Штернберга не видалась мені такою неприродною, хоч здивування й радість моя від цього ані трохи не зменшилась. Обнявшись із ним і поцілувавшись, я зараз же познайомив його з Демським, а що була тільки десята година, то ми пішли до “Берліну” пити чай. Ніч, само собою, минула на розпитах та на оповіданнях. Удосвіта Штернберг знемігся й заснув, а я, дочекавшись ранку, взявся за його портфель, такий

самий повний, як і той, що привіз він минулого року з України. Але тут уже не та природа, не ті люди; хоч усе таксамо гарне й виразне, але все цілком інше, крім меланхолії; хоч це, мабуть, відбитка задумливої душі маляра. На всіх портретах Ван-Дейка переважають риси розуму й благородства, і це пояснюється тим, що Ван-Дейк сам був найблагороднішою, розумною людиною. Таксамо я пояснюю собі й загальну експресію прекрасних рисунків Штернберга. Ах, коли б ви знали, як весело, як невимовно швидко й весело линуть тепер мої дні й ночі. Так весело, так швидко, що я не встигаю виучувати малесенької лекції Демського, за що й погрожує він зовсім од мене відмовитися. Знайомства наші не зменшились і не збільшились, — все ті самі, але всі вони так розцвіли, такі веселі стали, що я вдома просто не можу всидіти; хоч, признаюсь вам, і вдома в мене не без принади, не без чарів. Я говорю про сусідку, про ту саму “зłodійку”, що її під дверима зловив Йоахім. Що це за миле, невинне створіння! Справжня дитина, найкраща, незіпсована дитина! Вона кожного дня кілька разів забігає до мене, забіжить, поскаче, пощечече й випурхне, як пташка. Іноді просить мене намалювати її портрет, але ніяк не всидить більше пяти хвилин, просто живе срібло! Недавно потрібна мені була жіноча рука для портрета одної пані, я попросив її потримати руку; вона, як добра, була погодилась; та що б ви думали, — й секунди не тримала спокійно — справжня дитина! Отак я бився, бився й нарешті був змушений запросити для руки модель. Та уявіть собі, що сталося? Як тільки я посадовив модель і взяв палітру в руки, вбігає до хати сусідка, як завжди жвава, сміючись, та як тільки побачила натурницю, вмить скамяніла, потім заголосила й, як тигрєня, кинулась на неї. Я не знав, що й робити; на щастя трапилася в мене малинової барви оксамитна мантилька тої самої пані, з якої я малював портрет. Я взяв мантильку й накинув їй на плечі. Вона схаменулась, підійшла до дзеркала, полюбувалась собою хвилинку, потім кинула її на підлогу, плюнула на неї й вибігла з хати! Я відпустив модель, а рука так і зосталась невикінченою.

Три дні після цієї пригоди сусідка не з'являлася до мого помешкання; коли ж зустрічалась зо мною на коридорі, то закривала лице руками й утікала в протилежний бік. Четвертого дня, ледве я прийшов із класу додому й почав ладнати палітру, як увійшла сусідка, лагідна, тиха, — я просто не пізнав її. Вона мовчки закачала до ліктя рукав, сіла на стілець та прибрала позу змалюваної пані. Я, наче б нічого не сталося, взяв палітру, пензлі та й почав працювати. За годину рука була готова. Я розстелявся, дякуючи їй за таку милу послугу, але вона хочби всміхнулася: встала, спустила рукав і мовчки вийшла з хати. Мене це, признаюсь вам, до живого дійняло, і я тепер ламаю голову, як мені повернути давню гармонію. Так минуло ще кілька день, гармонія почала ніби відновлюватися. Вона вже не втікала від мене в коридорі, а іноді навіть усміхалася. Я вже почав сподіватися, що от-от двері відчиняться, і влетить моя пташка червоноопера. Однак, двері не відчинялися, і пташка не з'являлася. Я почав непокоїтися й придумував сильце на лукаву пташку. Коли ж розсіяність моя ставала вже нестерпна не тільки для мене, але й для добряги Демського, саме тоді, як янгол з неба, з'явився до мене Штернберг із киргизького степу.

Тепер я живу тільки з самим Штернбергом і для нього одного, і коли б іноді не зустрічав її в коридорі, то мабуть і зовсім забув би про сусідку. Вона страх як рада б

забігати до мене, та от біда: Штернберг постійно вдома, а коли й виходить із дому, то з ним вихожу й я. Проте на свята вона не втерпіла, а тому, що ввечорі вдома не буваємо, то вона вдень вдягла маску і прибігла до нас. Я прикинувся, що її не пізнаю; вона довго крутилася й усяко старалася, щоб я її пізнав; але я вперто не піддавався. Нарешті вона не витерпіла, підійшла до мене та мало не вголос сказала:

— Такий нестерпний, — та цеж я!

— Коли ви, то маску зійміть, — відповів я нишком, — тоді я довідаюсь, хто ви.

Вона трохи замялась, потім зняла маску, а я познайомив її з Штернбергом.

З того дня пішло у нас по-старому. З Штернбергом вона не церемониться так само, як і зо мною; ми розпещуємо її різними ласощами й поводимось із нею, як добрі брати з рідною сестрою.

— Хто вона? — раз запитав мене Штернберг.

Я не знав, що відповісти на це несподіване питання. Мені ніколи й до голови не приходило спитати її про це.

— Мабуть, сирота або донька найнеобачнішої матері, — говорив він далі, — в усякому разі шкода її. Чи вміє вона хоч читати?

— І цього не знаю, — відповів я несміливо.

— Давати б їй щось читати, — обізвався Штернберг, — все ж голова не була б порожня. Довідайся-но, доречі. Якщо вміє вона читати, то я подарую їй дуже моральну й мило видану книжку: “Векфільдський священик” Гольдсміта. Добрий переклад і видання гарне!

А за хвилинку він додав, звертаючись до мене з усмішкою:

— Ти бачиш, я сьогодні почуваю себе моралістом. Наприклад, таке питання: чим можуть скінчитися візити цієї наївної пустунки?

Я злегенька затремтів, але зараз схаменувся й одповів:

— Гадаю, — нічим.

— Дай Боже! — відповів він і задумався.

Я завжди люблюсь його благородним, безжурним, як у дитини, лицем; але тепер це миле обличчя мені видалось зовсім не дитячим, а дозрілим, — обличчям людини, що багато чуттєвого досвіду зазнала. Не знаю чому, але мені мимохіть прийшла на думку Тарновська, і він наче підстеріг мою думку, бо глянув на мене й глибоко зітхнув.

— Бережи її, мій друже, — сказав він, — або сам бережись її. Так роби, як сам відчуваєш; тільки пам’ятай і ніколи не забувай, що жінка — свята й недоторкана, але разом і така принадна річ, що ніяка сила волі не встоїться проти тої принади. Тільки почуття найвищої євангельської любові, — воно тільки одно може захистити її від ганьби, а нас од вічного докору. Озбройся ж цим прекрасним почуттям, як лицар залізним панцирем, — іди сміливо на ворога.

Він на хвилинку замовк.

— А я дуже постарівся від минулого року, — сказав він, усміхаючись. — Ходім краще на вулицю; в хаті наче б то якось душно.

Ми довго мовчки ходили вулицею, мовчки вернулись додому й лягли спати.

Ранком я пішов до класу, а Штернберг зостався вдома. В одинадцятій годині я

прихожу додому, — і щож я бачу?! Вчорашній професор моралі прибрав мою сусідку в боброву з оксамитовим верхом і золотою китицею татарську шапочку та в якийсь червоний шовковий — теж татарський — шугай, і сам, вдягнувши башкирську гостроверху шапку, виграє на гітарі качучу, а сусідка, мов тая Таліоні, так і тне соло.

Я, само собою, тільки руками сплеснув, а вони хочби тобі моргнули; танцюють далі качучу, наче нічого не сталось. Натанцювавшись досхочу, вона скинула шапочку й шугай та вибігла на коридор, а мораліст поклав гітару й зареготався, як божевільний. Я довго перемагався, але нарешті не витримав і так щиро завтोरвав, що заглушив і пріму.

Нареготавшись досхочу, посідали ми на стільцях один проти одного. Помовчавши хвилинку, він заговорив перший:

— Вона найпривабливіше створіння; я хотів був змалювати з неї татарочку, але вона ледве встигла прибратись, як почала танцювати качучу, а я, як ти бачив, не витримав і замість олівця й паперу захопив гітару, а решту — знаєш сам. Але от чого ти не знаєш: перед качучею вона оповіла мені свою історію, — ясна річ, лаконічно, та й подробиці ледве чи вона сама знає; та все ж коли б не ця шапка, вона б не перервала наполовині свого оповідання, — а то вгледіла шапку, захопила, наділа та й про все забула. Може вона з тобою розмовніша буде, то випитай у неї гарненько; її історія мусить бути дуже драматична. Вона каже, що її батько вмер минулого року в Обухівському шпиталі...

В цю хвилину двері відчинились, і до хати ввійшов Михайлов, якого вже давно ми не бачили, а за ним бравий мічман. Без зайвих слів Михайлов запропонував нам сніданок в “Александра”. Ми переглянулись із Штернбергом і, звичайно, погодились. Я був натякнув щось про класи, але Михайлов так несамовито зареготався, що я мовчки надів капелюха й узявся за дверну ручку.

— А ще хочеш бути малярем! Хіба в класах виховуються справжні великі малярі? — урочисто промовив невгамовний Михайлов.

Ми згодились, що найкраща школа для маляра — таверна, і в добрій згоді вирушили до “Александра”.

Біля Поліцейського мосту ми зустріли Елькана, що ходив там із якимсь молдаванським боярином і розмовляв із ним по-молдаванському. Ми взяли й його з собою.

Дивна істота цей Елькан: немає мови, щоб він нею не розмовляв, немає товариства, в якому б він не бував, починаючи від нашої братії й кінчаючи графами й князями. Він, як казковий чарівник, скрізь і ніде: і на Англійській набережній, у конторі пароплавства, провозає за кордон приятеля, і в конторі диліжансів, або навіть біля середньої рогачки теж провозає якогось сердешного москвича, й на весіллі, й на христинах, і на похороні, — і все це напротязі одного дня, що його він закінчує своєю присутністю в усіх трьох театрах. Суций Пінетті! Дехто його стережеться, як шпигуна, але я не помічаю в ньому нічого такого. Властиво він — нестримно балакуча людина, славний хлопець, а дотого ще й лихий фелетоніст. Його ще жартом звуть вічним жидом, і цей титул він сам вважає відповідним для себе. Зо мною він інакше й не говорить, як по-французькому, за що я йому дуже вдячний, бо це для мене добра практика.

Замість сніданку ми в “Александра” пообідали досхочу й розійшлись кожний до себе.

Міхайлов і мічман переночували в нас і вранці поїхали до Кронштадту. Свята минули в нас швидко, тобто весело. Карло Павлович наказує мені готуватися до конкурсу на другу золоту медаль. Не знаю, як воно буде. Я вчився ще так мало, але з Божою поміччю спробую. Прощайте, мій незабутній добродію! Більше нічого не вмію вам сказати”.

“Вже й масниця, й великий піст, і, нарешті, великодні свята минули, а я вам не писав ні слова. Не подумайте, мій безцінний, незабутній добродію, що я про вас забуваю. Боже мене борони від такого гріха! У всіх помислах, у всіх починах моїх ви, як найсвітліша, найвідрадніша істота, перебуваєте в моїй вдячній душі; причина ж моєї мовчанки дуже проста, — нема про що писати — одноманітність. Не можна сказати, щоб ця одноманітність була нудна, монотонна; навпаки, — дні, тижні й місяці летять так, що й не зчуєшся. Яка добротворна річ — праця! Особливо, коли до неї ще й заохота приходить! А мене, хвалити Бога, заохочувать не треба: на іспитах я постійно буваю не далі, як третій з черги; Карло Павлович завжди з мене задоволений, — яка ж ще заохота може бути для маляра радісніша, істотніша? Я безмежно щасливий! Ескіз мій на конкурсі прийняли без найменшої зміни, і я вже взявся за програму. Сюжет я полюбив, він мені цілком до душі, я йому присвятив цілого себе; це – сцена з Іліади: Андромаха над тілом Гектора. Оце тільки тепер я гаразд зрозумів, як потрібно студіювати антики та взагалі життя й мистецтво стародавніх греків, і як мені в цьому придалася французька мова. Я не знаю, як мені дякувати милому Демському за цю послугу.

Ми з Карлом Павловичем дуже оригінально зустрінули великодні свята. Він ще вдень говорив мені, що збирається йти до заутрені до Казанського собору, щоб там подивитись на свій образ при вогневому освітленні, а також і на процесію. Увечорі звелів подати чаю в десятій годині. Щоб час минав непомітніше, я налив йому й собі чаю; він запалив цигару, ліг на канапу й почав уголос читати “Пертську кралю”, а я ходив по кімнаті. Тільки це й пам’ятаю; але потім чую — наче грім, odkриваю очі, — в хаті вже видко; лампа ледве блимає на столі; Карло Павлович спить на канапі; книжка лежить на підлозі, а я сижу в кріслі й слухаю, як стріляють із гармат. Загасивши лампу, я тихенько вийшов із хати й пішов додому. Штернберг іще спав. Я вмився, вдягнувся й вийшов на вулицю. Люди вже з свяченими пасками виходили з Андріївської церкви. Ранок був справді святочний. А знаєте, що мене тоді найбільше цікавило? — Ніяково признатись, а сказати мушу, мушу тому, що був би гріх ховати від вас якубудь думку чи почування. Я був тоді справжньою дитиною: мене найбільше цікавив мій непромокальний плащ. Чи не дивно, що мене тішить святочна обнова? А коли подумати, то й немає нічого дивного. Оглядаючи поли свого блискучого плаща, я думав: чи ж давно це було, коли я в буденному, заялозену халаті не смів і подумати про таке блискуче вбрання, а тепер!... Сто карбованців кидаю за якийсь плащ... Просто Овідієві метаморфози! Або, бувало, роздобудеш якось мізерного півкарбованця й несеш його до галерії, не вибираючи спектакля, й за того півкарбованця, було, так щиро нарегочує, так гірко наплачує, як іншій людині за ціле життя не доводилося ні плакати, ні сміятися. І чи давно це було? Не далі, як учора — і така чудесна зміна! Тепер я вже як піду до театру, то тільки до крісел і хіба іноді за кріслами сяду; та

йду дивитись не що трапиться, а стараюся попасти або на бенефіс, або на його повторення, або коли хоч і на щось уже давнє, то все вибираю що краще. Щоправда, я вже втратив отой невдаваний сміх і щирі сльози, але мені за ними не шкода. Пригадуючи все це, я згадую вас, мій незабутній добродію, і той святий ранок, коли сам Бог навів вас на мене в Літньому саді, щоб витягти мене з бруду й нікчемности. Свята зустрічав я в родині Уварових; не подумайте, що в графів, — Боже борони, ми ще так високо не літаємо. Це проста, скромна родина, але така добра, мила, гармонійна, що, дай Боже, щоб усі родини на світі були такі. Мене приймають вони, як найближчого родича. Карло Павлович також частенько їх одвідує.

Свята провели ми весело. Цілий тиждень ми ні разу не обідали в мадам Юргенс, а все в гостях, то в Йоахіма, то у Шмідта, то у Фіцтума, а вечорами — в театрі або у Шмідта. Сусідка наша відвідує нас, як і раніше, і все така сама пустунка, як і була. Шкода, що вона не може мені служити за модель для Андромахи: занадто молода й тендітна, коли можна так висловитись. Дивує мене, що то за жінка її тітонька. Вона, мабуть, і не думає про свою пустунку небогу. Вона часом у нас дуріє години зо дві, а тітонці байдужісінько. Чудно якось! Штернберг оповів мені до кінця її історію. Матері вона не памятає, а батько її був якийсь бідний урядовець і, здається, п'яниця, бо коли вони жили в Коломні, то він щодня вертався з служби “червоненький”, як вона сама висловилась, і лютий; коли в нього були гроші, то він посилав її до шинку по горілку, а коли грошей не було, то посилав її на вулицю просити милостиню, а віц-мундир носив завжди з подертими ліктями. Тітка, її теперішня опікунка, а його рідна сестра, часом приходила до них і просила його, щоб він оддав їй Пашу на виховання, але він про це не хотів і чути. Чи довго вони так жили в Коломні, вона не памятає; тільки раз якось зимою батько з служби не прийшов наніч додому, ночувала вдома вона сама й не боялась нічого. Другої ночі він теж не прийшов, а на третій день уже прийшов за нею слуга з Обухівського шпиталю від батька. Вона пішла до нього, й дорогою слуга їй розповів, що її батька поліціанти підняли вночі на вулиці й одвезли до поліційного участку, звідкіля вже другого дня в гарячці перевезли до шпиталю, і що минулої ночі він на короткий час опритомнів, подав своє прізвище й свою адресу та просив привести її до нього. Хорий батько не пізнав її та прогнав од себе. Тоді вона пішла до тітки й зосталась у неї. От і вся її сумна історія. Цими днями Штернберг подарував їй “Векфільдського священика”. Вона вхопила книжку, як дитина хапає гарненьку іграшку, і, як дитина, погралась із нею, розглянула малюнки й кинула на стіл, а відходячи й не згадала про неї. Штернберг таки певний, що вона неписьменна; я думаю таксамо, зваживши її сумні дитячі роки. У мене навіть зродилась думка, коли вона справді неграмотна, вивчити її хоч читати. Штернбергові моя думка сподобалась, і він обіцяв допомогати мені. Він був такий певний, що вона неписьменна, що того ж таки дня пішов до книгарні й купив граматку з образками, та добрий проєкт наш так проєктом і залишився, і ось чому: другого дня, коли ми хотіли приступити до першої лекції, приїхав із Криму Айвазовський і спинився в нас. Штернберг із захопленням зустрів свого товариша, але мені, не знаю чому, з першого разу Айвазовський не сподобався. Хоч і має він елегантні манери, та є в ньому щось несимпатичне, нехудожницьке, щось ввічливо-холодне, щось відразливе. Портфеля свого він нам не показує: каже, що залишив у

Феодосії в матері, а в дорозі нічого не рисував, бо поспішав, щоб захопити перший закордонний пароплав. Одначе, прожив із нами, не знати чому, більше місяця. За весь цей час сусідка нас ані разу не відвідала: вона боїться Айвазовського, і за це я готовий його кожного дня випровадити закордон. Але от моє горе: з ним разом одїздить і мій безцінний Штернберг.

Минуло ще кілька днів, і ми вирядили мого Штернберга до Кронштадту. Біля нього зібралось нас душ із десять, а біля Айвазовського — нікого. Дивна це річ між малярами! Серед тих, що провозжали Штернберга, був і Михайлов; та й наробив він нам клопоту! Після приятельського, веселого обїду у Стеварда він заснув, як мертвий. Ми хотіли були його збудити, та не могли й, захопивши кілька пляшок Кліко, вирушили із Штернбергом на пароплав. На чердаку “Геркулеса” випили вино, доручили нашого приятеля п. Тиранову, капітанові пароплаву, попрощалися, а ввечорі вернулися до трактиру. Михайлов був уже трохи очуняв. Ми стали оповідати йому про те, як ми провозжали Штернберга — він мовчав, — як ми були на пароплаві — він усе мовчав, — і як випили дві пляшки Кліко, — “поганці!” — проговорив тоді він, почувши слово Кліко, — “не збудили попрощатись із товаришем”.

Нудно мені без мого любого Штернберга, так нудно, що я готовий був утікати не те що з помешкання, де все мені його нагадує, але навіть од своєї жвавої сусідки. Не пишу вам тепер нічого більше: нудно, а я не хочу занудити й вас своїм одноманітним посланієм. Візьмусь краще за програму. Прощайте”.

Літо мені так швидко промайнуло, швидше ніж байдикуватому денді одна хвилина. Я тільки після вистави помітив, що воно потонуло в вічність, а проте напротязі літа ми з Йоахімом кілька разів одвідували на Крестовському острові старого Кольмана, і під його проводом я зробив три етюди: дві ялинки й одну берізку. Яка добра людина цей Кольман! Шмідти повернулись уже до міста, й вони мені нагадали своїми докорами, що літо вже минуло. Я їх не відвідав ані разу. Було далеко, а я всі дні й ночі присвятив програмі. Зате, як щиро вітали вони мене з успіхом! Так, мій незабутній добродію, з успіхом! Яка велика річ для учня — ота програма! Це пробний камінь, і яке велике для нього щастя, коли він при цій пробі показав себе правдивим мистцем! Я зазнав цього щастя вповні. Не сила мені списати вам це чудове, це безмежно солодке почуття. Це — безнастанне відчуження в собі всього святого, всього прекрасного, що є на світі. Зате який гіркий, який болісний стан душі попережає ці святі радощі — оте очікування. Хоч Карло Павлович і запевняв, що матиму успіх, я так страждав, як страждає злочинець перед смертною карою, — ні, ще більше! Я не знав, чи вмру, чи житиму, а це, здається мені, — важче. Присуд ще не був оголошений і, дожидаючи цього страшного присуду, зайшли ми з Михайловим до Делі заграти партію на біліярдї, але в мене тремтіли руки, і я не міг влучити ні одною кулею, а він, наче нічого не сталось, так і лущить; а він теж був під судом: його програма стояла поруч із моєю. Лють мене брала від такої його байдужности; я кинув кий і пішов додому. На коридорі мене зустріла радісна й щаслива сусідка.

— Ну, що? — запитала вона мене.

— Нічого, — відповів я.

— Як нічого? Я прибрала вашу хату наче для великого свята, а ви йдете такий сумний.

І вона теж хотіла зробити сумну міну, але ніяк не могла. Я подякував їй за увагу й просив до хати. Вона, як дитина, так щиро почала мене втішати, що я не витримав і розсміявся.

— Нічого ще невідомо: іспит ще не скінчений, — сказав я.

— Так нащо ж ви мене обдурили, безсовісний! Коли б я знала, не прибирала б у хаті.

І вона надула свої рожеві губки.

— Аджеж у Михайлова, — говорила вона далі, — я не прибирала; хай там собі з своїм мічманом валяються, як ведмеді в барлозі, — мені що!

Я подякував за увагу й запитав її, чи буде вона рада, коли медалю дістане Михайлов, а не я?

— Я йому руки переламаю, очі видряпаю, я його вбю!

— А коли я?

— Тоді я сама вмру з радощів.

— За що ж мені така перевага? — спитав я її.

— За що?... За те... за те... що ви обіцяли взимі вчити мене читати.

— І я додержу свого слова, — сказав я.

— Ідіть же до академії, — промовила вона, — й довідайтеся, що там робиться, а я вас почекаю в коридорі.

— Чому ж не тут? — спитав я.

— А коли прийде мічман, що я тоді робитиму?

— Рація, — подумав я, і, не кажучи слова, вийшов на коридор. Вона замкнула двері й ключа сховала до кишені.

— Я не хочу, — завважила вона, — щоб вони без вас ходили до вашої кімнати та щось попсували.

З чого вона взяла, що вони в мене щось попсиують, — подумав я, — дитячі примхи та й годі!

— До побачення! — сказав я, ідучи вниз по сходах. — Побажайте мені щастя!

— Від щирого серця, — сказала вона радісно й сховалась.

Я вийшов на вулицю. Зайти до академії я боявся: брама академії видалась мені роззявленою пащею якоїсь страшної потвори. Але, наблукавшись по вулиці так, що аж піт мене пройняв, я перехрестився й проскочив під тою страшною брамою. На другому поверсі, в коридорі, як тіні біля Харонового перевозу, блукали мої нетерпеливі товариші; до їх юрби пристав і я. Професори вже пройшли з круглої салі до конференційної, страшна хвилина наближалася! Андрій Іванович (інспектор) вийшов із круглої салі; я перший трапився йому назустріч, і він, проходячи повз мене, шепнув мені: “поздоровляю!”. Ніколи в житті своєму я не чув та й не почую такого солодкого, такого гармонійного звуку. Миттю кинувся я додому і, в захваті, обцілував мою сусідку. Добре ще, що ніхто того не бачив, бо це сталося на сходах. Хоч у цьому я нічого непристойного не бачу, та все ж, слава Богу, що ніхто цього не помітив.

Так, чи приблизно так, відбувся цей іспит, що зворушив до дна мою душу. І все, що

я вам написав, тепер уже лиш темна силуета з живої природи, легка тінь справжньої події: її не сила нічим виявити — ні пером, ні пензлем, ні навіть живим словом. Михайлову з іспитом не пощастило. Крий Боже, якби таке зо мною сталося. Я збожеволів би, а йому хоч би що: зайшов додому, вдягнув тепле пальто й поїхав до свого мічмана до Кронштадту. Не знаю, звідки в нього така симпатія до цього мічмана; не знахожу в ньому нічого привабливого, а він до нього цілим серцем лине. Спершу, правда, й мені він був сподобався, але ненадовго. От сердешний мій учитель Демський — то справді симпатична людина! Він, бідолаха, хорий, і вже не видужає: сухоти в останній стадії. Він ще ходить, але ледве-ледве ходить. Цими днями зайшов привітати мене з медалею, і ми з ним провели вечір на найсолодшій дружній розмові. Він мені пророкував моє майбутнє так певно, так натурально та живо, що я мимоволі йому вірив. Сердешний Демський, він і в голову собі не кладе, який він хорий; він так щиро захоплюється своїм майбутнім, як може захоплюватися тільки повний здоровя юнак. Він — щасливий, коли мрію можна звати щастям. Він говорить, що вже перемиг головне й найтяжче, себто злидні, що він не повинен уже просиживати ночі й переписувати лекції за якогось карбованця; що він тепер матеріально цілком незалежний і може віддатись своїй улюбленій науці; що він, коли й не перевищить у рідній історії свого божка Лелевеля, то принаймні зрівняється з ним; що майбутня його дисертація дасть йому всі засоби, щоб здійснилися його блискучі надії; автім бідолаха кашляє кровю й намагається це затаїти від мене. О, Боже мій, чого б я не дав, щоб його палкі бажання здійснилися! Але... гай, гай!... нема жадної надії, — ледве чи доживе він до тої пори, як скресне крига на Неві.

У хвилину найсердечнішої розмови з Демським гучно відчинились двері, й увійшов бравий мічман.

— Чи Мішка вдома? — спитав він, не здіймаючи шапки.

— Він ще вчора поїхав до вас, — відповів я.

— То ми з ним розминулись; ну, нехай проїздиться, а я, тимчасом, заночую у вас.

І він увійшов до хати Михайлова. Я дав йому свічку. Що я мав робити? Я ж був запропонував Демському ліжко Михайлова, в певній надії, що ніхто його не відбере від нас. Демський помітив мій клопіт, усміхнувся, взяв шапку й простягнув мені руку. Я теж мовчки взяв шапку й вийшов з ним на вулицю, залишаючи мічмана самого. Провівши Демського до його помешкання, я дуже неохоче вернувся назад — і що ж застаю вдома? Сусідка моя не знала, що мене немає вдома й забігла до моєї кімнати, а бравий мічман, уже напівроздягнений, ухопив її та хотів був замкнути двері на ключ, аж тут я на поріг і перешкодив йому. Сусідка вирвалась у нього з рук, плюнула йому в лице й вибігла.

— Сущє живе срібло, — проговорив він, обтираючись.

Мене ця сцена образила, але я не дав йому цього помітити, а що було ще рано, я без церемонії залишив його самого й пішов шукати кращого товариша, щоб з ним провести осінній вечір.

Візиту мої до товаришів були нещасливі: я всюди тільки клямку цілував. До Шмідтів іти було пізно; Карла Павловича теж не було вдома, і я не знав, що з собою робити: мене мучив клятий мічман; я ненавидів його. Не знаю, чи були то ревності, чи просто огида до людини, що допустилася наруги над святим почуттям жіночої соромливості. Жінку, яка

б вона не була, годиться шанувати, принаймні ж слід поводитися з нею пристойно. А мічман знехтував і те й друге: він був просто п'яний або в глибині душі поганець. Мимоволі я вірю в це останнє. В помешканні Карла Павловича загорілось світло, я зайшов до нього й переночував. Карло Павлович все ж запримітив мій ненормальний стан, але такий був чемний, що ні про що мене не питався; звелів мені постелити в одній хаті з ним, а сам сів читати вголос. То була книга Вашингтона Ірвінга “Христофор Колюмб”. Читаючи, він тут таки заімпровізував картину, як невдячні еспанці виводять із байдака на берег закутого в кайдани великого адмірала. Який сумний і повчальний образ! Я подав йому клаптик паперу й олівець, але він одмовився й читав далі.

Одного разу за вечерею, оповідаючи про подорож по стародавній Елладі, Карло Павлович накреслив чудову картину під назвою: “Атенський вечір”. Картина представляла атенську вулицю, освітлену вечірнім сонцем. На обрії начорно закінчений Партенон, але рихтовання з нього ще не зняте. На першому плані серед вулиці пара волів везе мармурову статую “Річка Ілісс” Фідія; збоку — сам Фідій, а зустрічають його Перікл і Аспазія та всі великі атенці того часу — від найкращої гетери до Ксантиппи. І все це освітлене промінням сонця, що вже заходить. Прегарний образ! Чого варта “Атенська школа”, коли порівняти її з цим повним життя образом? А він тому його й не виконав, що є вже, мовляв, “Атенська школа”. І скільки таких картин він закінчує на тому, що або вкаже на них надхненим словом, або накреслить ескіз у вершок завбільшки в своєму зовсім не пишному альбомі. От, наприклад, минулої зими він накреслив кілька наймінійтурніших ескізів на ту саму тему. Я нічого не міг зрозуміти й тільки здогадувався, що мій великий учитель задумує щось велике; і я в своїх здогадах не помилився.

Цього літа я став помічати, як він до схід сонця щодня в своїй сірій робочій куртці почав ходити до своєї робітні, що в портику, й заставався там до самого вечора. Тільки Лукіян знав, що там робиться, бо він носив йому воду й обід. Я тоді працював над програмою й не міг запропонувати йому почитати щось, хоч і був певний, що він охоче прийняв би таку послугу, бо читання любить. Так минуло три тижні. Я тремтів із нетерплячки. Ніколи він так справно не вчашав до своєї студії. Мусіло бути щось надзвичайне; та хіба може творити щось звичайне такий колосальний геній?

Якось надвечір, одпустивши натурника, хотів я був вийти на вулицю. В коридорі зустрівся мені Карло Павлович з неголеною бородою. Він забажав подивитись на мою програму. Я з побоюванням впровадив його до свого кабінету; він зробив кілька дрібних завважень і сказав: “А тепер ходім подивитись на мою програму”, й ми пішли до портику.

Не знаю, чи оповідати вам про те, що я там побачив. Оповісти треба, але як оповісти про те, чого не висловиш?

Відчинились двері до робітні, і передо мною встало величезне темне полотно, напнуте на раму. На полотні чорною фарбою написано: “Поч. 17 червня”, за полотном музична скринька грала хор Ноблів із “Гугенотів”. Серце мліло, коли я за полотно заходив. Глянув — і дух мені сперло: передо мною була не картина, а жива “Облога Пскова” — грізна й велична. Так от для чого були мінійтурні ескізи! От для чого минулого літа їздив він до Пскова! Я знав про його наміри, але ніколи не міг уявити собі, що він так швидко це виконає. Так швидко й так прекрасно! Згодом я зроблю для вас невеликий ескіз цього

нового чуда, а тепер опишу вам його, — ясна річ, дуже коротко.

Праворуч од глядача, на третьому плані картини — вибух вежі; трохи ближче — пролом у стіні й у проломі бій рукопаш, та такий бій, що й дивитись страшно. Здається, наче сам чуєш крики й брязкіт мечів об лівонські, польські, литовські і Бог-зна ще об які залізні шоломи. Ліворуч, на другому плані, процесія з корогвами й з іконою Божої Матері, а на чолі процесії урочисто, спокійно виступає єпископ із мечем святого Михаїла, князя псковського. Який дивовижний контраст! На першому плані, в середині картини, блідий чернець із хрестом у руці, верхи на гнідому коні. Праворуч — біля ченця конає білий кінь Шуйського, а сам Шуйський біжить до пролomu, знявши догори руки. Ліворуч ченця побожна бабуся благословляє юнака, або, краще сказати, хлопчика, на супостата. Ще лівіше дівчина поїть із відра втомлених вояків, а в самому кутку картини вмирає напівголий вояк, підтримуваний молодого жінкою, може майбутньою вдовою. Які чудові, різноманітні епізоди! Я вам із них і половини не списав: мій лист був би нескінченний і все ж неповний, коли б я хотів описати всі подробиці цього архитвору.

Задовольніться ж на перший раз хоч прозаїчним описом цього високопоетичного твору. Згодом пришлю вам ескіз із нього, і ви тоді ясніше побачите, який це божественний твір.

Про що мені ще писати вам, мій незабутній добродію? Я так рідко й так мало пишу вам, що мені аж сором. Докори ваші, що я ледачий до писання, не цілком справедливі. Я не ледачий, але я не майстер цікаво оповідати про буденне життя своє, як це вміють робити інші. Я недавно (властиво для листування) прочитав “Кляріссу”, переклад Жюля Жанена, і мені сподобалась лише передмова перекладчика, а самі листи такі солодкі, такі довгі, що не дай Боже. І як могло вистарчити в людини терпіння писати такі довжелезні листи! А листи зза кордону мені сподобались ще менше: претенсій багато, а глузду мало, — педантизм та й годі. Признаюсь вам, що я маю велике бажання навчитися писати, але не знаю, як це зробити. Навчіть мене. Ваші листи такі гарні, що я їх виучую напам'ять, але поки не опаную вашого секрета, писатиму так, як надиктує серце, й моя простосердна щирість хай покищо заступить мистецтво.

Переночувавши в Карла Павловича, я на годину десяту дуже нерадо пішов до себе. Михайлов був уже вдома й наливав мічманові, що саме прокинувся, якогось вина до шклянки, а моя пустотлива сусідка, наче нічого не сталося, виглядала з моєї кімнати й сміялася щосили. Жадної самоповаги, ні крихотки соромливості! Чи це просто природна наївність, чи наслідок вуличного виховання? Питання для мене невирішене, — невирішене тому, що я несвідомо привязався до неї, як до наймилішої дитини. І як справжню дитину, я посадив її за граматку. Вечорами вона повторює склади, а я щось креслю або з неї портрет рисую. Голівка — сама краса! І цікаво, що з того часу, як почала вчитись, перестала реготатися, а мене сміх бере, коли я дивлюся на її поважне дитяче личко. Значевя за зиму думаю намалювати з неї етюд при світлі вогню в тій позі, в якій вона сидить з указкою в руці, вдивляючись у граматку. Це буде дуже милий малюнок à la Грез! Не знаю, чи дам собі раду з фарбами; на рисунку олівцем вона незле вдається.

Цими днями познайомився я з її тіткою, і то дуже оригінально. Яг звичайно, одинадцятої години зраня вертаюся з класу; в коридорі мене зустрічає Паша й каже, що

тітка просить мене на каву. Мене це здивувало, й я відмовився. Та й справді, як мені йти до незнайомих і просто в гостину? Та вона не дає мені й слова промовити, тягне за рукав до своїх дверей, як уперте теля; я, мов теля, пручаюсь і вже був мало не висвободив руки, коли розчинились двері, й з'явилась на підмогу сама тітонька. Не кажучи ні слова, вона хапає мене за другу руку й удвох втягають мене до хати; двері — на ключ, і просять бути як удома.

— Прошу ласкаво, без церемоній, — каже, задихавшись хазяйка: — не судить за простоту. Пашуню, що ж ти гав ловиш? Давай мерщій каву!

— Зараз, тьотю! — обізвалась Паша з другої хати й за хвилину з'явилась із кавником та чашками на таці, — справжня Геба.

Тітка теж трохи нагадувала “тучегонителя”.

— Давно хотіли ми з вами познайомитись, — так почала гостинна хазяйка, — та все якось не доводилося, а сьогодні, хвалити Бога, я таки поставила на своєму. Вибачте вже нам за простоту. Чи не дозволите чашечку кави? Щось давно не видно нашої охтянки, а в крамниці сметанка така недобра, та що поробиш? Паша давно вже мені докучає, щоб я познайомила з вами, але ви такий одлюдько, справжній затворник, навіть у коридорі зайвий раз не покажетесь. Випийте ще чашечку. Ви з нашою Пашенькою просто чудо створили, аж не пізнаємо її: від ранку до ночі все за книжкою, води не скаламутить, аж любо! А вчора, уявіть наше здивування, взяла книжку з малюнками, ту саму, що подарував їй ваш товариш, відкрила й почала читати; щоправда, ще не так-то вже жваво, але зрозуміти все можна. Як пак ота книжка зветься?

— “Векфільдський священик”, — сказала Паша, виходячи з-поза перегородки.

— Так, так, священик; як він, сердешний, і в вязниці сидів, як він і доньку свою відшукував безпутну, — цілу книжку як єсть прочитала — куди й сон той подівся! Хто навчив тебе? — питаю. Вона каже, що ви. Що вже й казати, які ми вам вдячні. Мій Кирило Афанасієвич, коли не на службі, то сидить дома за паперами. Настане вечір, а ми мусимо мовчати, й вечір тобі за рік видається, а тепер... та я просто й не помітила, як він пролетів! Чи не дозволите ще чашечку?

Я відмовився й хотів був уже йти, та де там! Хазяйка без церемонії вхопила мене за руку й посадила на місце, де я й сидів був, приказуючи: — Ні, в нас (не знаємо, як у вас) так не роблять: увійшов та й вийшов. Ні, просимо ласкаво — побалакати з нами та закусити, чим Бог дав.

Від закуски та від балачки я все ж вимовився болем у животі та кольками в боку, чого в мене, хвалити Бога, ніколи не було. Річ у тому, що мені треба було йти до класу: перша година вже кінчалася.

На слово чести мене відпустили до сьомої години вечора. Додержуючи обіцянки, в сьомій годині ввечері я прийшов до гостинної сусідки. Самовар був уже на столі, й вона мене зустріла із шклянкою чаю в руках. По першій шклянці вона познайомила мене з своїм “хазяїном”, як вона висловилась, — лисим дідусем в окулярах, що сидів у другій хаті за столом над купою паперів. Він підвівся, поправив окуляри і, простягнувши мені руку, сказав: “Ласкаво прошу, сідайте”. Я сів. Він зняв з носа окуляри, протер їх хусточкою, наклав їх ізнов на ніс, сів мовчки на своє місце й знову потону в своїх паперах. Так

минуло кілька хвилин. Я не знав, що мені робити, становище моє ставало смішним. Хазяйка, спасибі їй, мене виручила.

— Не перешкожайте йому, — сказала вона, виглядаючи з другої хати. — Ідіть до нас, у нас веселіше.

Я мовчки покинув працюючого хазяїна й перейшов до метушливої хазяйки. Паша тихенько сиділа за “Векфільдським священиком” і розглядала малюнки.

— Бачили нашого хазяїна? — запитала хазяйка. — От, такий він завжди; так звук до тих паперів, що й хвилини без них не проживе.

Я сказав якийсь комплімент про його працюючість та попросив Пашу, щоб вона читала вголос.

Досить помалу, але правильно й виразно прочитала вона сторінку з “Векфільдського священика” й у нагороду дістала від тітки шклянку чаю з цукром, а також і панегірик, якого не спишеш і на трьох сторінках, а мені, як менторові, крім безмежної вдячності, запропонувала ще й рому до чаю; але тому, що він був ще у Фогта, а Паша мусіла б по той ром бігти, то я відмовився й од рому й од чаю, на превеликий жаль гостинної господині. В одинадцятій годині повечеряли, й я пішов собі, пообіцявши відвідувати їх щодня.

Я не можу вам ясно означити, яке вражіння справило на мене це нове знайомство. А перше вражіння, кажуть, дуже важлива річ у знайомствах. Я задоволений був тому тільки, що моє знайомство з Пашою до цього часу здавалось мені негожим, а тепер все це наче б усунуно, й наша приязнь несподівано немов скріпилася цим новим знайомством.

Почав я бувати в них день-у-день, а за тиждень був уже, як давній знайомий, або, краще сказати, як свій рідний. Вони мені запропонували в себе обід за ту саму ціну, що й у мадам Юргенс, і я зрадив добру мадам Юргенс, охоче прийнявши пропозицію сусідки. І не каюсь: надокучило мені безтурботне бурлацьке товариство, а в них мені так добре, тихо, спокійно, все по-домашньому, все так мені до вподоби та в гармонії з моєю тихомирною вдачею. Пашу я зву сестричкою, а тітку її своєю тіткою, тільки дядька не зву ніяк, бо й бачу його тільки за обідом. Він, здається, й у свята ходить на службу. Мені так добре в них, що я мало куди, крім Карла Павловича, й вихожу. В Йоахіма не памятаю, коли й був, у Шмідтів та у Фіцтума — також. Сам бачу, що роблю зле, але що маю діяти: не вмію брехати перед добрими людьми. Брак світського виховання — та й годі.

Тої неділі зроблю їм усім візити, вечір проведу в Шмідта, а то щоб і справді не роззнайомитися. Все це нічого, все це якось залагодиться, та от моє лихо: не можу собі ради дати з Михайловим, себто властиво не з ним, а з його сердечним приятелем мічманом: він мало не щоночі в нас ночує. Це б ще нічого, а то понаводить із собою Бог-зна яких людей і цілу ніч карти та пиятика. Не хотів би я змінити помешкання, а, мабуть, доведеться, коли ці оргії не припиняться. Хочби швидче весна настала, хай би собі подався в море цей нестерпний мічман. Почав я етюд з Паші фарбами при світлі вогню. Дуже гарненька виходить голівка, шкода тільки, що клятий мічман перешкожає працювати. Хотілось би на свята скінчити та почати щось інше, та ледве чи пощастить. Я вже пробував улаштуватися з працею в сусідок, та все якось незручно. Мені так сподобалось огневе освітлення, що, скінчивши цю голівку, думаю почати другу теж із Паші — “Весталку”. Шкода тільки, що тепер не можна роздобути білих рож до вінка, а це

необхідно; але це — згодом.

Паша починає вже добре читати й полюбила читання; це мені дуже мило, але тяжко мені вибрати, що їй читати. Романи, кажуть, молодим дівчатам не годиться читати, а я, правду кажучи, не знаю, чому не годиться. Хороший роман витончує уяву й облагороджує серце, а якась суха, хоч і розумна, книжка, крім того, що нічого не навчить, може ще навіть викликати відразу до книжок. Я дав їй на початок “Робінзона Крузо”, а потім запропоную “Подорож” Араго або Дюмон-Дюрвіля, а далі знов якийсь роман, а після того Плутарха. Шкода, що немає в нас перекладеного Вазарі, а тоб я познайомив її з славними діячами нашого прекрасного мистецтва. Чи добрий мій план? Як ви гадаєте? Коли маєте щось сказати проти нього, то дайте мені знати про це в найближчому листі, — я вам буду сердечно вдячний. Мене вона тепер цікавить, як щось близьке та рідне. Я на неї, тепер уже письменну, дивлюсь, як маляр на свою недокінчену картину, й за великий гріх вважаю для себе дозволити тепер їй самій вибрати, що читати, або, краще сказати, покладатись на випадок, бо вона не має з чого вибирати; краще тоді було б не вчити її грамоти. Я надокучив вам своїми сусідками, але що поробиш? Приказка каже: кожному своя болячка докучає, а коли правду сказати, то мені тепер і говорити більше нема про що. Ніде не буваю й нічого не роблю. Не знаю, що то мені доля готує на те літо, а я його не без тривоги дожидаю, та чи й можна його дождати інакше? Майбутнє літо повинно покласти справжній фундамент під вибраний мною, чи краще сказати — вами, шлях. Карло Павлович говорить, що незабаром після свят оголосять програму на першу золоту медалью. Я мало не вміваю на саму думку про цю фатальну програму. А що, як мені пощастить? Я збожеволюю. А ви? Невже ви не приїдете подивитись на трьохлітню виставу та глянути на мою апробовану працю й на ваш власний твір — на її смиренного творця? Я певен, що ви приїдете. Напишіть мені про ваш приїзд у найближчому листі, і я буду мати добрий привід вимовити Михайлову помешкання. Мічман, здається, і йому вже надокучив. Ще добре, що я маю притулок у сусідок, а то довелось б утікати з власного помешкання. Напишіть, будь ласка, що ви приїдете, тоді я все разом покінчу. Прощайте, мій незабутній добродію! В найближчому листі повідомлю вас про дальші успіхи моєї учениці та про наслідки майбутнього конкурсу. Прощайте!

Р. S. Сердешний Демський вже не може з хати вийти. Не переживе він весни”.

Діставши цього листа, я написав свому приятелеві, що не на виставу, а може ще й перед великоднім тижнем приїду до нього в гості й що приїду просто до його помешкання, як приїздив Штернберг. Я написав це тільки для того, щоб визволити його від того причепи-мічмана. Я, правду кажучи, боявся за його ще неусталений молодий характер. Щоб, крий Боже, не став ще двійником безпардонного мічмана; тоді пропало все: і геній, і мистецтво, і слава, і все чарівне в житті. Все оте ляже, як у могилу, на дно ненажерної чарочки. Таких прикладів, на жаль, дуже й дуже багато, особливо в нас у Росії. Яка тому причина? Невже ж таки саме п'яне товариство може вбити всякий зародок добра в молодій людині? Чи може тут є ще щось для нас незрозуміле? Автім, народня мудрість зробила свій висновок: “скажи мені, хто до тебе ходить, а я скажу тобі, хто ти”. А Гоголь, мабуть,

теж не без підстави завважив, що “руській челоуѣкъ, коли хорошій мастеръ, то неперемѣнно пѣяница”. Що це значить? Гадаю, що ніщо більше, як брак загальної цивілізації. От, наприклад, сільський чи якийсь інший писар, серед чесних неписьменних селян, те саме, що Сократ в Атенах, а придивіться, це — найнеморальніша, вічно п'яна скотина, — тому власне, що він майстер свого діла, що він єдиний письменний серед сотень простодушних селян, що їх коштом він упивається та бахурує, а вони дивуються тільки на його здібності та ніяк не можуть збагнути, чому це так, що він така розумна людина та разом — такий п'яниця! А простакам і невдогад, що саме тому, що він один між ними майстер письменного чи якогось іншого діла, що нема йому конкурента, що люди завжди зостануться йому вірні, бо, крім нього, нема до кого вдатися. А він собі робить абияк своє діло та легкі заробітки пропиває. Оце, на мою думку, єдина причина, чому в нас коли хто майстер свого діла, то неодмінно й гіркий п'яниця. А крім того запримічено й серед цивілізованих націй, що люди, які виходять поза звичайний рівень, обдаровані вищими духовими прикметами, якось завжди й усюди були прихильниками, а то й пильними приклонниками веселого бога Бахуса. Це вже, мабуть, неодмінна властивість видатних людей.

Я особисто добре знав геніяльного нашого математика О[строградського], (а математики взагалі люди помірковані); з ним доводилось мені нераз обідати. Він, крім води, нічого за столом не пив. Я й спитав його раз:

— Невже ви ніколи не пете вина?

— Ще в Харкові колись я випив два шинки, та й пошабашив — одповів він простодушно.

Та мало хто по двох шинках пошабашить, а конче береться до третього, а то й до четвертого, та на тому фатальному четвертому й кінчає свою сумну кар'єру, а нераз і життя.

А він, себто мій маляр, належав до категорії людей гарячих, запальних, з палкою уявою, а все оте — найлютіший ворог життя самостійного, статечного. Хоч я й не прихильник монотонної, тверезої акуратності та щоденної одноманітної волової праці, та все ж не можу себе вважати й за явного ворога статечної акуратності. Взагалі, в житті середня дорога — найліпша дорога, але в мистецтві, в науці, як і в усякій розумовій діяльності середня дорога ні до чого, крім передчасної могили, не доводить.

Я хотів би, щоб мій маляр був і великим надзвичайним художником, і цілком звичайною людиною в домашньому житті; але ці дві великі властивості мало коли живуть у згоді під одним дахом.

Щиро бажав би я передбачити й відвернути все, що шкідливо впливає на молоду уяву мого улюбленця, але як це зробити, — не знаю. Мічмана я справді боюся, та й од сусідки нічого доброго ждати не можна; це ясно, як день. Тепер ще все це могло б скінчитися розлукою та сльозами, як звичайно кінчається перше палке кохання, але за допомогою тітки, що з першого разу йому так сподобалась, скінчиться це все смолоскипом Гіменей та — дай Боже, щоб помилився, — розпустою та злиднями.

Він мені прямо не каже, що він закоханий по вуха у свою ученицю, та й який юнак так просто відкриє оту святу таємницю? На одне слово своєї богині він кинеється в огонь та в

воду перше, ніж виявить їй словами своє ніжне почуття. Юнак завжди такий, коли кохає щиро. А чи є юнаки, що кохають інакше?

Щоб хоч трохи відтягнути його від сусідок, навмисне не згадую про них ані словом. Я радив йому відвідувати якнайчастіше Шмідта, Фіцтума й Йоахіма, як людей потрібних для його духового зросту, навідуватись до старого Кольмана, бо його добрі поради, щодо пейзажного малярства, йому необхідні, й кожного Божого дня, як храм мистецтва, відвідувати робітню Карла Павловича, та в час тих відвідин зробити мені акварельну копію з “Бахчисарайського фонтану”. А на закінчення написав йому про велику вагу програми, якій має він присвятити себе цілого та всі свої дні й ночі аж до самого дня іспиту, себто до місяця жовтня. Такого терміну й такої праці, здавалося мені, вистане, щоб хоч трохи остудити перше кохання. Я писав йому, що коли мені не можна буде на все літо залишитись у столиці, то на осінь я неодмінно приїду знову власне задля його програми.

Лист мій, як я й сподівався, мав свій добрий вплив, та тільки на половину: з програмою йому пощастило, а сусідка — гай, гай! Та нащо передчасно підіймати завісу таємничої долі? Прочитаємо ще один його лист — останній.

“Чи навмисне, чи ненавмисне — не знаю, але знаю, що ви мене тяжко обманули, мій незабутній добродію. Я ждав вас, як найдорожчого моему серцю гостя, а ви... хай Бог вас судить... І нащо було обіцяти? А скільки було мені клопоту з моїми співмешканцями? Насилу їх спекався. Михайлов, щоправда, зараз таки погодився, але невгамовний мічман дотягнув таки до самої весни, себто до страсного тижня, й на прощання я з ним мало не посварився: він уперто хотів зостатися ще й на великодній тиждень, але я йому рішуче заявив, що жду вас.

— Яке велике цабе ваш родич! І в трахтирі може замешкати, — сказав він, підкручуючи свої йолопські вуса.

Мене це обурило, я вже збирався наговорити йому Бог-зна яких грубіянських слів, та, спасибі Михайлову, він спинив мене. Не знаю, чим властиво подобалось йому наше помешкання, мабуть лише тим, що дармове, не наймане. Зімою, бувало, Михайлов по кілька ночей не ночує вдома, а вдень загляне деколи та зараз і піде, а мічман тільки вийде пообідати, впеться та й знову лежить на канапі, — або спить або курить люльку; а в останній час він заніс був уже до нас і чемодан із білизною, і коли вже я зовсім виповів йому помешкання, він усе ще приходив кілька разів ночувати, — просто безсовісна людина! І ще одна чудна річ, — до самого свого виїзду до Миколаєва (його перенесли до Чорноморської флоти) я щовечір, вертаючись із класу, зустрічав його або в коридорі, або на сходах або біля воріт. Не знаю, кому він робив вечірні візити. Але Бог з ним, слава Богу, що я його спекався.

Які успіхи зробила за зиму моя учениця, — поосто диво! Якби її почати вчить своєчасно, могла б вона стати вченою жінкою. А яка вона стала соромлива, лагідна, аж любо! Від дитячої жартовливості та наївності й сліду не зосталось.

Правду кажучи, мені навіть жаль, що грамотність, коли це тільки вона була причиною, знищила в ній цю милу дитячу жвавість. Я радий, що хоч тінь тої милої наївності

залишилась у мене на картині. Картина вдалася дуже гарненька; з огневим освітленням, щоправда, мав я клопіт, та якось повелося. Прево дає мені сто карбованців сріблом, на що я охоче погожусь, але після вистави. Мені неодмінно хочеться виставити мою милу ученицю на суд публіки. Я був би дуже щасливий, коли б ви не обманули мене вдруге й приїхали на виставу; а вона цього року буде особливо цікава: багато малярів — і наші й чужинці з-за кордону обіцяють прислати свої твори, а серед них Верне, барони Гюден і Штейбен. Приїздіть, ради самого Аполлона й девяти його прекрасних сестричок.

Моя програма досі йде якось мляво; не знаю, що далі буде. Композицією Карло Павлович задоволений; більше про неї не можу вам нічого сказати. На тім тижні стану пильно до праці, бо досі я її наче унікав. Не знаю, чому це так? Навіть і моя учениця починає вже мене підганяти. Ох, якби я вам міг переказати, як мені до вподоби ця проста, хороша родина! Я в них, як рідний. Про тітку нема що й говорити: вона завжди добра й весела. Похмурий і мовчазний дядько — і той іноді залишає свої папери, сідає з нами біля шипучого самовару й нищечком навіть пожартує, хоча й недотепно. Часом дозволяю собі, — звичайно, коли зайва копійка задзвенить у кишені, — повести їх до ложі третього поверху в Александрійському театрі, і тоді всі вони тішаться безмежно, особливо коли виставляють водевілі; а моя учениця й модель кілька день після такого спектаклю й у сні, здається, співає куплети. Як у самій людині я люблю, або краще сказати, обожаю все прекрасне, з її гарного зовнішнього вигляду починаючи, таксамо, якщо не більше, — й високі мистецькі твори людського розуму й людських рук. І жінка, й чоловік, коли вони по світському виховані, — однаково мені до вподоби. Усе в них, від слів до рухів, у такій рівній, згідній гармонії; у них у всіх навіть живчик, здається, бє однаково. Дурень і розумний, флегматик і сангвінік — такі явища серед них нечасто побачиш, та ледве чи й побачиш, і це мені дуже подобається. Але це почуття недовго в мене зостається, бо я народився й виріс не серед них, а своїм вихованням, за мідний гріш здобути, і поготів не можу з ними рівнятися. І тому, не вважаючи на всю чарівну привабливість їхнього життя, мені більше до вподоби родинний побут простих людей, таких, наприклад, як мої сусіди. Серед них я зовсім спокійний, а там все чогось наче б то боїшся. Останній час і у Шмідтів я почуваю себе ніяково, і не знаю, чому це так. Буваю я в них мало не кожної неділі, але не засижуюсь, як то колись було. Може це тому, що немає милого, незабутнього Штернберга. Доречі про Штернберга. Я недавно дістав від нього листа з Риму. Тай дивний він справді чоловік! Замість власних вражіннь, які зробило на нього вічне місто, він рекомендує мені, і кого ж ви думаєте? Дюпаті й Веронеза! Ну, й чудний! Пише, що у Лепрі бачив він великий собор мистців, серед них також Іванова, автора майбутньої картини: “Іоан Предтеча проповідує в пустині”. Російські малярі посміхаються нишком із нього, кажучи, що він цілком загруз у Понтійських болотах, так і не знайшовши того кольоритного сухого пня з одкритим корінням, що йому потрібний був для третього плану картини, а німці назагал захоплюються Івановим. Ще зустрів він у “Кафе Греко” надмірно причепуреного Гоголя, що за обідом розповідав якнаймасніші українські анекдоти. Та найголовніше, що саме зустрів він при вїзді до вічного міста, там, звідки видко баню св. Петра та безсмертного велетня — Колізей, це була качуча, граціозна, палка, щиронародня, а не така вимушена, нафарбована, як її на сцені бачимо. Уяви собі, (пише він), що

вславлена Галіоні — тільки копія з копії того оригіналу, який я задурно бачив на римській вулиці! Та нащо мені робити виписки, я вам надішлю його листа в оригіналі. Там ви й про себе дещо цікаве прочитаете. Він, бідолаха, все ще згадує про Тарновських. Ви її часто бачите, то скажіть, чи щаслива вона із своїм ескулапом? Коли щаслива, то не кажіть їй нічого про нашого приятеля, не тривожте пустим спогадом її тихого родинного спокою; коли ж ні, то перекажіть їй, що друг наш Штернберг, найблагородніша істота в світі, любить її й тепер так само щиро й ніжно, як і раніше любив. Це розважить її сердечну тугу. Як би чоловік не страждав, якого б лиха не зазнавав, та коли почує він хоч одне привітне сердечне слово, слово щирого співчуття, — він хоч ненадовго, хоч на годину, хоч на хвилину, забуває своє сердечне горе, а хвилину повного щастя, кажуть, довгі роки найтяжчих проб заступає.

Читаючи ці рядки, ви усміхнетесь, мій любий друже, та ще, може, подумаете, чи не зазнав і я якоїсь проби, бо так гарно розумую про неї. Присягаюся Вам, що жадного горя не маю, а так чогось сум бере. Я зовсім щасливий, та й не може бути інакше, коли маєш таких приятелів, як ви й милий, незабутній Віля. Небагатьом людям припадає така солодка доля, як мені припала. Бож коли б не ви, пролетіла б повз мене сліпа богиня; але ви спинили її біля покинутого, замурзаного бідолахи. Боже мій, Боже мій! Я такий щасливий, такий безмежно щасливий, аж мені здається, що мене залле ота повнота щастя, що я не витримаю й умру. Притьмом треба мені тепер хоч якогобудь горя, хоч маленького; а то зважте самі: щоб я не задумав, чого б я не забажав, все мені щастить. Всі мене люблять, всі мене пестять, починаючи від нашого великого маестра, а його любови, здається, досить для повного щастя.

Він часто заходить до мене — до хати, іноді навіть і обідає в мене. Скажіть, чи міг я мріяти про таке щастя тоді, коли я вперше побачив його у Вас у цьому самому помешканні? Багато дуже багато вельмож-царедворців не сподоблюються того великого щастя, що зазнаю я, бідака безвісний. Чи єсть на світі така людина, що не завидувала б мені нині!

Того тижня заходить він до мене до класи, глянув на етюд, зробив нашвидку деякі завваги й викликає мене на пару слів на коридор. Я гадав, що то буде якась таємниця, а він пропонує мені їхати разом із ним обідати до Уварових на дачу. Мені не хотілося кидати класу, і я почав був одмовлятися, але він мої резони назвав школярством і недоречною пильністю, кажучи, що пропустити одну лекцію — це дурниця. “А головне — додав він, — я вам у дорозі прочитаю таку лекцію, якої ви від професора естетики ніколи не почувете”.

Що я міг на це сказати? Сховав палітру й пензлі, передягнувся й поїхав. Та в дорозі й згадки не було про естетику. За обідом, як звичайно, йшла загальна весела розмова, а лекція почалась уже по обіді. Ось як це сталося.

В салі за кавою старий Уваров почав розмову про те, як швидко минає час, і як ми не цінимо цього дорогого часу. “Особливо молодь”, — додав він, поглядаючи на своїх синів.

— Та от вам живий приклад, — підхопив Карло Павлович, вказуючи на мене, — він сьогодні покинув клас, щоб бити байдики на дачі.

Мене наче опарило, а він, не помічаючи нічого, прочитав таку лекцію про всежерущий, бистролетний час, що я аж тепер відчув і зрозумів символічну статую

Сатурна, що поїдає власних дітей. Всю цю лекцію прочитав він із такою любов'ю, з такою батьківською любов'ю, що я тут таки, перед усіма гостями, як дитина, зловлена на збитках, заплакав.

Після всього цього, скажіть, чого мені бракує? Вас, тільки вашої присутності бракує мені.

Ох, чи діждусь я тієї радісної великої хвилини, коли обійму вас, мого рідного, мого щирого друга? А знаєте що! Коли б не написали Ви мені, що приїдете до мене на Святу Неділю, я неодмінно відвідав би вас минулої зими; та видно, святі на небі позаздрили моему земному щастю й не допустили цього радісного побачення.

Однак не вважаючи на всю повноту мого щастя, мене іноді обгортає такий непереможний сум, що не знаю, куди мені й дітись од цієї гнітючої туги. За таких хвилин, що тягнуться довго, так довго, тільки чарівна учениця моя має на мене добродійний вплив. І так мені хотілось би тоді відкрити перед нею мою болящу душу, розлитись, розтанути в сльозах перед нею!... Але це вразить її дівочу соромливість, а я скоріше собі лоба об стіну розібю, ніж дозволю образити якубудь жінку, а тимбільше її, моє прекрасне й пренепорочне дівчатко.

Я, мабуть, писав вам минулої осені про мій намір змалювати з неї весталку, як pendant до пильної учениці. Але взимі тяжко було роздобути лілеї чи білі рожі, а головню мені перешкожав осоружний мічман; тепер же ці перешкоди усунені, і я маю намір, у перервах праці над програмою, здійснити мій задушевний проєкт. І це тим більше можливе, що моя програма нескладна, всього тільки три постаті, а саме: Йосиф пояснює сни своїм соузникам — виночерпіві й хлібодарові. Сюжет старий, заношений, а тому й треба його добре опрацювати, себто створити. Механічної праці тут небагато, а часу ще понад три місяці. Ви мені пишете про важливість моєї, може останньої, програми й радите якнайпильніше студіювати її, або, як ви пишете, перейняти її. Все це дуже добре, і я зовсім переконаний, що так і треба. Але, єдиний мій друже, я боюсь вимовити: весталка весь час мене більше цікавить. Програма, це, так мовити, другий план поза весталкою, і хоч як я стараюся переставити її на перший план, — ні, не можу, — вона втікає, і чому це так, — не знаю! Думаю закінчити перше весталку: я її вже давно почав. Закінчу та й геть зперед очей; тоді вільніше заберусь до програми.

Програма!... Щось недобре передчуваю я з моєю програмою. І звідки береться оте фатальне передчуття? Чи не зректись мені її до найближчого року? Але втратити рік... Чим винагорожу цю втрату? Певним успіхом? А хто мені заручить за той успіх? Чи не заслаб я, або що... Я справді ніби трохи з глузду зіхав, бо роблюсь подібний до "Метафізика" Хемніцера. Ради Бога, приїзжайте, оновіть мою підупалу душу!

Який я всеж безсовісний егоїст! З якої речі мало що не вимагаю Вашого приїзду? Ради якої розумної ідеї маєте Ви покинути Вашу працю, Ваші обов'язки та їхати за тисячу верстов на те тільки, щоб побачити такого напівдіота?

Геть негідна легкодухосте! Блазенство тай годі, а я вже, хвалити Бога, допущений до програми на першу золоту медаль! Я вже людина, що кінчає... Ні, ні, я — маляр, що починає свою, може велику, кар'єру. Мені сором перед вами, мені сором перед самим собою. Коли тільки не маєте пильної потреби, то, Бога ради, не їдьте до столиці; не

приїздіть, принаймні, до того часу, поки я не скінчу своєї програми й своєї задушевної весталки. А тоді, як приїдете, себто на виставу, о! тоді моїм радощам, моему щастю не буде краю. Ще одне, дивне й постійне бажання маю: мені страх хочеться, щоб Ви хоч мимохідь подивились на модель моєї весталки, себто на мою ученицю. Правда, — яке дивне й смішне бажання? Але мені хочеться її вам показати, як найліпший, найпрекрасніший твір божественної природи: ніби то й я — о, себелюбство! — приклав рук до того, щоб морально прикрасити цю чудову істоту, бо, бачте, російської грамоти її навчив. Чи це не себелюбство без краю? Але, без жартів, грамотність надала їй якоїсь особливої привабливості. Одна лише маленька хиба є в неї, і цю незначну хибу я помітив недавно: мені здається, що вона неохоче читає. А тітка її давно вже перестала захоплюватися своєю письменною Пашею.

Після свят дав я їй прочитати “Робінзона Крузо”. Щож би Ви думали? За цілий місяць вона ледве-ледве до половини прочитала. Признаюсь Вам, ота байдужність така мені прикра була, що я почав був уже каятися, що її й читати навчив. Звичайно, я їй того не сказав, а тільки подумав: вона ж наче підслухала мою думку: другого таки дня дочитала книжку й надвечір за чаєм із таким щирим захопленням та з такими подробицями переказала безсмертний твір Дефо своїй байдужій тітці, що я готовий був обцілувати свою ученицю. Тут я знахожу багато спільного між нею та мною. Мене іноді обгортає така деревляна байдужність, що я стаю цілком ні до чого нездатний, але в мене, хвалити Бога, це триває недовго. А вона (і це для мене річ незрозуміла) з того часу, як покинув мене невгамовний мічман, стала якась особливо соромлива, задумана й байдужа до книжки. Невже вона?.. Але я цього не можу припустити: мічман створіння дуже антипатичне, жорстоке й ледве чи може він зацікавити жінку хоч яку просту. Ні, ця думка безглузда. Вона задумується і впадає в апатію тому, що її вік такий, як упевнюють нас психологи.

Я вам докучаю своєю прекрасною моделлю й ученицею! Ви ще може подумаете, що я до неї небайдужий. Воно справді на те скидається: вона мені надзвичайно подобається, але подобається так, як щось близьке, рідне, подобається, як найніжніша сестра рідна.

Та годі про неї. А крім неї тепер мені й писати вам нема про що. Про програму тепер писати ще рано, вона ледве підмальована, та коли й закінчу її, то вам писати не буду. Мені хочеться, щоб ви про неї в газеті прочитали, а ще більше хочеться мені, щоб ви самі її побачили. Я говорю це так певно, наче б усе вже готове, — зостається тільки медаль узяти з рук президента та вислухати, як грають туш на сурмах.

Приїзжайте, мій незабутній, мій щирий друже! Без вас мій тріумф буде неповний, тому неповний, що ви єдина причина мого сучасного й майбутнього щастя.

Прощайте, мій незабутній добродію! Не обіцяю вам писати скоро. Прощайте!

Р. С. Бідний Демський, не діждався аж рушить Нева: помер і помер як суцільний праведник, тихо, спокійно, наче заснув. У шпиталі Марії Магдалини мені часто доводилось приглядатися до останніх хвилин згасаючого життя людського, але такої спокійної, байдужої розлуки з життям я не бачив. За кілька годин перед його смертю сидів я біля його ліжка й читав уголос якусь брошуру легкого змісту. Він слухав, закривши очі, й час од часу ледве помітно підіймались у нього куточки вуст; це було щось подібне до усмішки. Читання тягнулось недовго: він розкрив очі й, звівши їх на мене, ледве чутно промовив:

— І охота ж вам на такі дурниці дорогий час витратити!

І, звівши рух, додав:

— Краще б рисували щось, от хоч би й з мене.

При мені, як звичайно, була книжка, або так званий альбом, та олівець. Я почав зарисовувати його сухий, різкий профіль; він знову глянув на мене й сказав, сумно всміхаючись:

— А, правда, спокійна модель?

Я рисовав далі. Тихенько відчинились двері, і показалося, замотане в щось брудне, брудне обличчя його хазяйки; але, побачивши мене, вона сховалась і причинила двері. Демський, не підводячи очей, усміхнувся й дав рукою знати, щоб я до нього нахилився. Я нахилився. Він довго мовчав і нарешті, здригаючись, ледве чутно промовив:

— Заплатіть їй, Бога ради, за помешкання. Дасть Бог, поквитуємось.

Я не мав при собі грошей, і зараз пішов додому. Не пригадую, що мене вдома задержало: чи тітчина кава, чи щось інше. Прийшов я до Демського вже перед заходом сонця. Заходячи, сонце своїм оранжевим промінням так яскраво освітлило його кімнатку, що я мусів на кілька хвилин зажмурити очі. Коли ж я їх розкрив і підійшов до ліжка, то під ковдрою був уже тільки труп Демського в такій самій позиції, як я його покинув живого; усмішка ані на крихту не змінилась; очі закриті, наче б спав. Так спокійно вмирають тільки праведники, а Демський належав до їх сонму. Я склав йому на грудях напівзастиглі руки, поцілував його в холодне чоло й прикрив ковдрою. Знайшов хазяйку, віддав їй борг небіжчика, попросив її на мій кошт влаштувати похорон, а сам пішов до трумняря. На третій день запросив я священика з церкви св. Станислава, взяв бендюжника й за допомогою двірника ми винесли й поставили вбогу домовину на бендюга та й рушили з Демським у далеку дорогу. За домовиною йшов я, патер Посяда й маленький костельник. Ні одна жебрачка не пристала до нас, хоч і багато їх зустрічали ми по дорозі. Але ці бідолашні дармоїди, як голодні собаки, носом чують милостиню. Від нас подачки вони не сподівались і не помилились; я ненавижу цих огидних промисловців, що спекулюють іменем Христовим. З кладовища я запросив патера до помешкання небіжчика не для того, щоб тризну справляти, а щоб показати скромну бібліотеку Демського. Вся бібліотека містилася в невеликій, ледве збитій скринці й складалась із 50-ти чи трохи більше томів, переважно історичного та юридичного змісту мовами: грецькою, латинською, німецькою і французькою. Учений патер з великим зацікавленням перегортав грецьких і римських класиків дуже скромного видання, а я відкладав лише французькі книжки. І дивно, — крім Лелевеля, польською мовою був лише один маленький томик Міцкевича дешевенького познанського видання, більш не було нічого. Невже він не любив свого рідного письменства? Не може бути. Коли ми бібліотеку розсортували, я взяв собі французькі книжки, а решту запропонував ученому патерові. Сумлінний патер ніяк не погоджувався придбати такий скарб зовсім дурно й запропонував за свої гроші покласти гранітову плиту над останками Демського. Я з свого боку запропонував, що візьму на себе половину витрат, і ми тут таки означили розмір та форму плити й склали напис. Напис найскромніший: “Leonard Demski, mort. anno 18...” Покінчивши з тим і взявши кожний свою частину спадщини, ми розстались, як давні приятелі. Дивно тільки, — невже

небіжчик Демський не наближав нікого до себе й сам не зближався ні з ким, крім мене? В його помешканні я ніколи нікого не бачив; але коли ми з ним виходили на вулицю, то нам часто зустрічались його знайомі й по приятельському вітались, а дехто навіть стискав йому руку. І все це були статечні люди. Та й те правда: чи відвідає так звана статечна людина бідолаху-працьовника в його понурій хатчині? Сумно! Бідні вони, — оті “статечні” люди!

Прощайте ще раз. Не забувайте мене, мій незабутній добродію”.

З цього довгого й сорокатога листа я вчитав передусім, що мій маляр, як і годиться правдивому мистцеві, до високої міри благородна й лагідна людина. Звичайні люди не можуть так щиро, так безкорисливо привязуватися до таких бідолашних, усіма забутих сіромах, як небіжчик Демський. У цій прекрасній безкорисливій приязні не вбачаю нічого особливого, бо ж це — природний наслідок спільного співчування всьому великому й прекрасному в науці та в людині. Згідно з своєю природою та з заповітом нашого божественного Вчителя всі ми такі повинні бути. Але, на жаль, дуже й дуже мало між нами таких, що виконали його святу заповідь і зберегли свою божественну природу в любові та в чистоті. Дуже мало! Тимто нам і здається якоюсь надзвичайною та людина, що любить безкорисливо, людина справді благородна. Як на комету, дивимося ми на ту людину і, надивившись достоту, та боючись, щоб наша брудна себелюбна істота не так різко нам самим впадала в око, починаємо й цю чисту людину плямувати — спершу прихованим наклепом, потім явним, а коли й це не дошкуляє, засужуємо її на злидні та на страждання. Це ще нічого, якщо замкнемо її до дому божевільних, а то й просто вішаємо, як огидного злочинця. Гірка правда, але, на жаль, правда! Та я недоречі забалакався. Друге, що я вчитав з нескладного листа мого улюбленого маляра, це те, що він, сердешний, сам того не помічаючи, закохався до краю у свою гарненьку вертку ученицю. Річ природна й добра, навіть необхідна, особливо маляреві, бо інакше завяне його серце через оті академічні етюди. Любов — це животворний огонь в душі людини, і все, створене людиною під впливом цього божественного почуття, має на собі печать життя й поезії. Все це дуже гарно, та от тільки що: оті вогненні душі, як зве їх Лібельт, надиво невередливі щодо кохання. І часто трапляється, що правдивий, найбільш надхнений поклонник краси натрапить на такого морально-огидливого ідола, якому хіба тільки димом із кухні курити, а він сердега кадить перед ним найчистішим фіміямом. Мало, дуже мало кому з тих огненних душ сопутницею життя була гармонія. Від Сократа, Берггема й до наших днів те саме бридке безладдя в їх буденному житті. А найгірша біда, що ці палкі душі закохуються зовсім не по-кавалерійському, а гірше за наймізернішого піхотинця, себто на ціле життя. От чого я не розумію! Чим, власне, непокоїть мене мій маляр? Щоб часом і він, за прикладом світових геніїв, не закріпачив своєї ніжної, вражливої душі якомусь сатані в спідниці. І добре ще, коли він, за прикладом Сократа й Пуссена, жартом спекається домашньої сатани й піде своєю дорогою, бо інакше — прощай наука та мистецтво, прощай поезія й усе чарівне в житті, прощай навіки! Сосуд розбитий, дорогоцінне миро розлите й змішане з болотом, а промінистий світильник

мирного мистецького життя згас од отруйного подиху хатньої змії. О, коли б ці світові генії могли обійтися без родинного щастя, як би то було гарно! Скільки великих творів не потонуло б в отій хатній ковбані і зосталось би на землі в науку та на втіху людям. Та ба! і для генія мабуть, як і для нашого брата, хатне вогнище та родинне коло необхідні. Це так, бо душі, що відчуває й любить все високе й гарне в природі й у мистецтві, потрібний моральний відпочинок після того, як вона натішиться цією чарівною гармонією; а солодкого відпочинку потомлене серце може зазнати тільки в гурті дітей та доброї жінки, що вміє любити. Блаженний, стократ блаженний той чоловік і той мистець, що його життя, неслухно зване прозаїчним, осяяла прекрасна муза гармонії! Його блаженство, як і Господнє, не має краю.

У своїх спостереженнях щодо родинного щастя от що я запримітив. Спостереження мої відносяться взагалі до всіх людей, особливо ж до надхнених приклонників усього доброго і прекрасного в природі; власне вони, бідолахи, й бувають тяжкою жертвою свого обоженого ідола — краси. Винувати їх не можна, бо краса взагалі, а жіноча краса особливо, впливає на них так, що зовсім їх губить. Інакше й бути не може, бож “красуня” — це й є те каламутне джерело, що затроює все прекрасне й велике в житті.

“Якто?” — закричать палкі юнаки: “красуню створив Бог тільки на те, щоб осолодити наше життя, повне сліз і турбот!” Що правда, то правда, має вона оте призначення від Бога, але ж вона, або краще сказати, ми потрапили змінити її високе божественне призначення й зробили з неї ідола без душі й без життя. В ній одне почуття поглинуло всі інші прекрасні почуття: це — егоїзм, що повстає з свідомости власної краси — краси, яка все руйнує. Коли вона ще дитиною була, ми дали їй відчути, що вона колись буде шарпати й запалювати наші серця. Щоправда, ми їй про це натякнули тільки, але вона це так швидко збагнула, так глибоко зрозуміла й відчула свою майбутню силу, що з того фатального дня стала невинною кокеткою й поклоняється власній красі до гробової дошки. Дзеркало стало єдиним товаришем її нікчемного, егоїстичного життя. Жадне в світі виховання не може її переродити. Так глибоко запало випадково кинуте нами зерно себелюбства й кокетства, якого вже нічим не вилікуєш!

Такий результат моїх спостережень над красунями взагалі й над упривілейованими зокрема. Упривілейована красуня може бути тільки — красунею: ні лагідною жінкою, що любить, ні доброю, ніжною матір'ю, ні навіть палкою коханкою. Вона деревляна красуня та й годі, а дурницею було б з нашого боку чогось більшого від дерева вимагати.

Тому я й ражу милуватися цими прекрасними статуями здалека, але ніяк з ними не зближуватися, а тимбільше не женитися з ними, особливо мистцям і взагалі людям, що присвятили себе науці чи мистецтву. Коли маляреві потрібна вродлива жінка для його любого мистецтва, для цього є натурниці, танцюристки та інші цехові робітниці, а вдома йому, як і кожній звичайній людині, потрібна добра жінка, що любить, а зовсім не упривілейована красуня. Вона, ця упривілейована красуня, тільки на одну мить осяє яскравими, що аж сліплять, променями радості тиху домівку улюбленця Божого, а потім од тієї хвилевої радості, як од метеору, що блиснув і зник, і сліду не зостається. Красуні, як, справжній акторці, потрібна юрба поклонників, правдивих чи фальшивих, — для неї це однаково, як і для стародавнього ідола, — аби були поклонники, бо без них вона, як і

стародавній кумир, — прекрасна мармурова статуя та й годі.

Не все ж, що сіре, то й вовк, — каже наша приказка; бувають вийнятки й серед гарних жінок, бо природа безмежно різноманітна. Я глибоко вірю, що є й такі вийнятки, але вірю також, що такі вийнятки явище надзвичайне. Тому я й такий обережний щодо цієї віри, бо, проживши серед “статечних” людей уже більше піввіку, ще ані разу такого дивного явища не бачив. А не можна сказати, щоб я належав до мізантропів або до тих, що безпардонно ганяють усе прекрасне. Навпаки, я палкий поклонник краси й у природі, й у божественному мистецтві.

Недавно мені таке притрапилось. Далеко, дуже далеко від “статечного” або “цивілізованого” товариства, в майже безлюдному закутку, довелося мені досить довго сидіти. До цього самого закутка залетіла, але не випадково, світська красуня, — за таку, принаймні, вона пізніше сама себе вважала. От я й познайомився: а я, треба вам завважити, на знайомства досить скорий. Знайомлюсь, придивляюся до нової знайомої — красуні, і диво дивне! Ні на крихту вона не подібна до тих красунь, що я їх бачив раніше. Чи не здичавів я в оцій пустелі? — думаю собі. Ні, з якого боку не глянь, — прекрасна жінка: розумна, скромна, навіть начитана, і, як то кажуть, ані сліду кокетливости. Мені самому сором стало, що я й до неї приглядався; покинув я своє недовіря й почав не те що залицятися, — до цього “ремесла” я не здатний, — а став добрим, щирим приятелем. Не знаю чому, але й їй я уподобався, і ми стали мало що не приятелями. Я не міг натішитися своєю знахідкою, — до тої міри, що в моєму старому серці ворухнулося щось більше за звичайну, просту приязнь, і я мало не загравав ролі старого водевільного дурня. Врятував випадок, звичайнісінький випадок. Яюсь ранком, — я був як свій у їхньому домі, так що вони мене часто запрошували на ранішній чай, — отже яюсь ранком я запримітив, що в неї волосся на потилиці заплетене в дрібні кісочки. Це відкриття мені не сподобалось. Я перше думав, що в неї волосся над потилицею само кучерявиться, а воно ось як! І власне це відкриття спинило мене визнати їй мою любов. Я знову став звичайним добрим приятелем. Розмовляючи мало не щодня про літературу, музику та інші мистецтва з освіченою жінкою, ніяково ж було б плітки плести. Але в тих розмовах я помітив, і то аж на другий рік, що вона дуже поверховна й про красу в мистецтві чи в природі говорить досить байдуже. Це трохи захитало мою в неї віру. Далі, бачу, немає на світі такої книжки німецькою та російською мовою, щоб її вона не читала, але ні одної не памятає. Я спитав, чому? Вона послалась на якусь жіночу недугу, через яку вона ще дівчиною втратила пам'ять. Я простодушно повірив. Коли ж помічаю, що всякі поганенькі віршики, що їх вона ще дівчиною читала, вона й тепер ще проказує зпам'яті. Після цього мені стало ніяково говорити з нею про літературу, а незабаром я помітив, що в них у хаті немає ані одної книжки, крім календаря на цей рік. Взимі вечорами вона грала в карти, коли збиралась партія; але це, думав я, — з чемности, а того й не помічав, що вона була в препоганому настрої, коли їй не щастило таку партію скласти: в неї тоді зараз страх як починала голова боліти. Коли партія збиралась у чоловіка, то вона, наче б нічого не сталось, сідала біля столу, заглядала грачам у карти, як у свої власні, і така мила робота часто затягалась далеко за північ. Я, як тільки починалась ота бездушна сцена, зараз таки виходив на вулицю. Гидко дивитись на молоду, гарну жінку за таким бездушним ділом.

Я тоді зовсім розчарувався, й вона мені здавалась просто якимсь поліпом або, вірніше, — справжньою упривілейованою красунею.

І коли б така самотність її в цьому темному кутку без диких, як леви й онагри, баламутів, продовжилась іще років зо два, то, я певен, вона здуріла б або стала справжньою ідіоткою. До становища півдіотки вона вже дійшла, але ж з мене недоумок! уявляв собі, що ось, нарешті, знайшов Ельдорадо, а це Ельдорадо — просто деревляна лялька, що на неї пізніше не міг я й дивитись без огиди.

Прочитуючи цю грізну сентенцію про красунь, дехто подумає, ніби я щодо цього — другий Буонаротті, — зовсім ні! Такий самий поклонник, як і кожний з “леопардів”, а може ще й завзятіший; але справа в тому, що я люблю виявляти свої переконання, нічим їх не прикриваючи й не вважаючи ні на рангу, ні на титул; а дотого ж тепер роблю я це властиво для свого друга, маляра, а не з наміром надрукувати свою думку про красунь. Боже мене борони від такої дурниці! Та мене тоді рідна сестра готова була б повісити на першій осиці, як Юду зрадника... Та моя сестра — не красуня, й її нема чого боятися.

Де ж початок цього лиха? А от де: у вихованні. Коли ніжних батьків Бог благословить вродливою дочкою, то вони самі починають її псувати, пастячи її більш, ніж інших дітей; а про освіту своєї улюблениці вони от що думають і навіть говорять: “Пощо даремно мордувати дитину пустою книжкою? Вона й без книжки й навіть без посагу зробить блискучу кар’єру”. І красуня справді робить блискучу кар’єру. Пророцтво батьків справдилося, чого ж іще треба? Такий початок зла, а продовження, — та я не запевнюю, а тільки припускаю, — продовження таке:

Наше любе славянське плем’я, хоч і залічують його до родини кавказької, та щодо краси, то воно не геть то відійшло від породи фінської та монгольської; тому вродлива жінка у нас — явище дуже рідке. І от ледве те рідке “явище” виросте з пелюшок, як ми починаємо його начиняти своїми безглуздими похвалами, себелюбством та іншим сміттям і нарешті робимо з нього деревляну ляльку на шарнірах, на зразок отих, що ними користуються малярі, укладаючи драперії.

У країнах, що їх Бог благословив вродливим жіноцтвом, красуні мусять бути звичайними собі жінками, а звичайна жінка, на мою думку, — найлучша.

Але пощо я розпочав таку довгу орацію про тих, що рвуть серця людські, отже й моє? Начебто в науку своєму приятеліві. Та гадаю, що ця наука буде йому цілком зайва, та й його весталка, наскільки я міг збагнути з його описів, ледве чи може глибше зворушити серце мистця, що так гарно відчуває й розуміє все високе й прекрасне в природі, як мій приятель. Вона, мабуть, — бистроока, кирпатенька баламутка, як то бувають швачки чи жваві покоївки, а таких осіб чимало, і вони зовсім безпечні.

А от такі особи, як її шовкова тіточка, — хоч їх теж чимало, — от вони — дуже небезпечні. Її тітка, хоч як солодко він її описує, нагадує мені Гоголівську сваху, що на запитання охочого женитися, чи оженить вона його, відповідає: “ох, голубчику! та ще й так спритно, що не зчуєшся”. Щоправда, мій приятель не має нічого спільного з гоголівським героєм, і щодо цього я за нього мало що й боюся. Вогонь першого кохання, хоч і дужче пече, та горить коротше. Але знову ж таки, як поміркую, то не можна й не занепокоїтись, бо ці дивні подружжя – “що й незчуєшся” — дуже часто трапляються не

лише з розумними, але навіть і з обережними людьми; а свого приятеля я за дуже обережну людину не вважаю: мистці такою прикметою не відзначаються. На всякий випадок я написав йому листа, звичайно, не повчального, — від таких листів борони мене Боже! Я написав йому, як приятель, щиро, чим я занепокоєний, та чого він повинен сам стерегтися; без церемоній звернув його увагу на милу тіточку, як на головну та найнебезпечнішу пастку. Та на свого листа я відповіді не дістав, — мабуть, він йому не сподобався. Лиха ознака, подумав я; а зрештою все літо він був зайнятий програмою, то й не диво, що міг про мій лист забути. Але минуло літо, минув вересень і жовтень, мій приятель ні слова. Читав у “Пчелі” огляд вистави, живо написаний, мабуть Кукольником; “Весталку” мого приятеля під небеса вихвалюють, а про програму — ні слова.

Що за знак? Невже йому з нею не пощастило? Я йому написав удруге й просив пояснити мені, чого він так уперто мовчить, але про програму і взагалі про його працю не згадав ні словом, знаючи з досвіду, як неприємно відповідати на приятельське запитання, як там із працею, коли з працею зле. Через два місяці дістав я на свого листа відповідь, — відповідь коротку й зовсім баламутну. Він наче соромився або боявся висловити мені щиро те, що його мучило, а його щось дуже мучило. Між іншим він у листі своїм натякає на якусь невдачу (мабуть, із програмою, що, як він пише, мало його в могилу не поклала), а далі пише, що коли й живе ще на світі, то завдячує те тільки своїм добрим сусідам, що виказали йому найживіше й найщиріше співчуття; що він тепер мало що працює, страждає душевно й фізично й не знає, чим це все скінчиться.

Все це я вважав, ясна річ, за переборщення. Це звичайна річ для молодих вражливих натур: вони завжди роблять із мухи слона. Мені хотілось довідатись про нього докладніше, бо щось таки мене непокоїло. Але як довідатись? Від кого? У нього самого не допитаюсь. Я звернувся до Михайлова й просим написати мені все, що він знає про мого приятеля. Послужливий Михайлов не забарився, і незабаром від нього дістав я оригінального й щирого листа. Ось що написав він мені:

“Приятель твій, брате, — дурень, та ще який дурень! Як світ стоїть, не було ще такого надзвичайного дурня. Йому, бачиш, не пощастило з програмою, і щож він зробив із розпуки? Напевно не вгадаєш: оженився, ей же Богу, оженився! І знаєш із ким? З своєю весталкою, та ще й вагітною. Ну, й чудасія — вагітна весталка! І, як він сам каже, саме те й спонукало його оженитися, що вона вагітна. Але не думай, що це він був причиною того гріха, зовсім ні, — це бестія мічман натворив лиха; вона сама призналася. Баламут мічман накоїв лиха та й поїхав собі до Миколаєва, наче нічого й не сталося. А твій великодушний дурень — шубовсть, як муха в окріп: “Куди, — каже, — вона тепер подінеться? Хто тепер прийме її бідолашну, коли рідна тітка з дому виганяє”. От і прийняв! Ну, скажи сам, чи бачив ти на білому світі такого дурня? Мабуть і не чув навіть. Правду кажучи, це — безприкладна великодушність, або вірніше — безприкладна дурість. Та це все ще нічого, а от що найсмішніше: він із неї, вже вагітної, змалював і свою весталку, та як змалював! Просто любо! Такої наївно-невинної краси я ще не бачив ні на картині, ні в природі. На виставі юрба не відходила від неї. Вона серед публіки викликала такий галас, як, — пригадуєш, — колись “Дівчина з тамбурином” Тиранова. Чудова річ! Сам Карло Павлович

перед нею багато разів спинявся, а це щось таки значить. Її купив якийсь багатий вельможа й заплатив добре. Копії й літографії з неї в усіх крамницях і на всіх перехрестях. Одно слово, успіх повний, а він, дурний, оженився. Цими днями я до нього заходив і помітив у ньому якусь прикру зміну. Тітка, здається, прибрала його до рук. У Карла Павловича він ніколи не буває, мабуть соромиться. Почав він із своєї жінки і не з своєї дитини Мадонну з Предвічним Младенцем малювати; коли закінчить так добре як почав, то вона перевищить “Весталку”. Експресія дитини й матері надзвичайно гарна. Як це йому не пощастило з програмою, просто дивуюсь! Не знаю, чи допустять його, як жонатого, на той рік до конкурсу, — мабуть, ні. Ось і все, що можу тобі оповісти про твого безглузкого приятеля. Наш Карло Павлович щось нездужає; весною гадає почати працю в Ісакієвському соборі.

Твій Михайлов”.

Невимовний сум обгорнув мене, як прочитав я цього простого приятельського листа. Я бачив, що прийшов край блискучій кар’єрі мого друга, мого улюбленця; вона скінчилась на світанку промінистої слави, але запобігти лиху не можна вже було. Як людина, він повівся нерозсудливо, але дуже благородно. Коли б він був звичайний собі маляр-ремісник, ця подія не мала б жадного впливу на його працю, але на нього, на маляр-мистця, справді палкого, це може мати згубний вплив. Уже сама втрата надії на виїзд закордон державним коштом — може найміцнішу енергію зломити. Власним коштом їхати закордон — про це йому тепер нема що й думати. Коли загарлива праця й дасть йому до того засоби, то жінка й діти заберуть у нього оті нікчемні засоби перше, ніж устигне він подумати про Рим та про його безсмертні чуда. Отже —

Італіє, щасливий краю, —
Спяніле від краси твоєї
Летить надхнення молодее
До тебе, вимріяний раю!

Цей щасливий, чарівний край — замкнений для мого приятеля навіки. Хіба що якийсь надзвичайний випадок одчинить йому двері до цього справжнього раю; але такі випадки дуже, дуже нечасто трапляються. У нас перевелись ті правдиві меценати, що давали маляреві гроші, щоб він їхав за кордон і там учився. У нас тепер коли й зважиться якийсь багатій на таку витрату, то хіба тільки задля дитячої пихи; він бере маляра з собою за кордон, дає йому платню, як найманому льокаєві, і поводить з ним, як із льокаєм: каже йому змальовувати готель, де він спинився, або берег моря, де його жінка бере морські купелі, та інші такі зовсім немистецькі речі, а простодушні люди тарабаняють: “От правдивий прихильник і знавець прекрасного! Маляра з собою возив за кордон!” — Сердешний малярю, що діється в твоїй лагідній душі, коли чуєш ці несамовиті й дурні вигуки? Не завидую тобі, бідолашному поклонникові прекрасного в природі та мистецтві! Ти, як кажуть, у Римі був, а папи й не бачив, а слава, що ти був за кордоном, мусить тобі найтяжчим докором здаватися. Ні, краще з торбою йти пішки за кордон, нім з паном їхати

в кареті, або зовсім одмовитись бачити “вимріяний рай”, примоститися десь у куточку своєї прозаїчної батьківщини та нишком поклонятися божественному кумирові Аполлонові. По-дурному, на диво по-дурному, повернув мій приятель свою долю. От уже тижнів зо два як я щодня перечитую щирий лист Михайлова та все не можу повірити, що це таки правда — ота непростенна дурниця. Так не йму віри, що іноді приходить навіть думка побувати самому в Петербурзі та на власні очі побачити ту гидку правду. Коли б це були вакації, я б не вагався, та на лихо саме тепер час науки в школах, — отже відпустку, якщо й дістанеш, то тільки на двадцять вісім день, а за половину цього часу що я зможу для нього зробити? Нічогісінько; хіба що те побачу, чого й увісні не хотів би бачити. Поміркувавши добре та одумавшись після першого вражіння, постановив я виждати, що старий Сатурн скаже, а тимчасом розпочати постійне листування з Михайловим. На листи свого учня я стратив всяку надію, а надія на листи Михайлова зовсім не справдилась. Надіючись на Михайлова, не зважив я, що ця людина до постійного листування найменше надається; коли я дістав од нього відповідь на свого листа та ще й так швидко, як того й не сподівався, то мусів уважати це за восьме чудо, та й на підставі одного листа не слід було сподіватися потрійного листування. Що поробиш? помилився, але хто ж не помиляється? Написав я згарячу до нього кілька листів, та відповіді не дістав жадної. Це мене не спинило, я ще та ще, і щодалі, то жалісливіше... У відповідь — ні слова. Нарешті я обурився й написав йому гострого й дуже короткого листа; це вплинуло на Михайлова, і він прислав мені відповідь такого змісту.

“Дивуюсь, як тобі вистарчає терпіння, часу й нарешті паперу на твої кумедні, щоб не сказати, дурні листи. І про кого ти пишеш? Про дурня. Чи ж вартий він того, щоб за нього думати, не то писати, та ще й такі смішні листи, які пишеш ти? Плюнь ти на нього, — пропаща людина та й годі; а щоб тебе втішити, так от що ще додам: він разом із жінкою й “мамою”, — як він її величає, почав заливати за комір, — себто пиячити. Спочатку він повторював увесь час свою “Весталку” і наповторювався до того, що ті копії перестали брати навіть і на тандиті; потім почав розмальовувати літографії для крамниць, а тепер не знаю, що він робить, мабуть малює портрети по карбованцю з морди. Його ніхто не бачить, — запроторився кудись на Двадцятую Лінію. Щоб тобі догодити, пішов я минулого тижня його шукати й насилу знайшов його помешкання — біля самого Смоленського кладовища. Його самого не застав удома; жінка сказала, що пішов на сеанс до якогось урядовця. Я милувався його незакінченою Мадонною, і скажу тобі, мені якось сумно стало; подумати тільки: защо пропав чоловік? Не дочекавшись його, я вийшов, не попрощавшись із господинею: вона мені видалась огидною.

Карло Павлович, не вважаючи на хоробу, почав працювати в Ісакієвському соборі. Лікарі радять йому покинути працю аж до другого року та виїхати на літо за кордон, але він не хоче розлучитись із початою працею. Чом ти не приїдеш хоч на короткий час до Петербургу, хоча б для того, щоб глянути на чудеса нашого чудотворця Карла Павловича? Полюбувався б і на свого дурня. Ти, здається, теж оженився, тільки не признаєшся. Не пиши до мене, — відповідати не буду. Прощавай! Твій Михайлов”.

Боже, Боже! Невже єдина причина, — оте нещасливе окружіння, — могла так нагло, так швидко знищити геніяльного юнака? Чи не було ще іншої причини? Сумне

одружіння!

Нетерпляче дожидався я вакацій. Нарешті іспити скінчились, я взяв відпустку й гайда до Петербургу. Карла Павловича я вже не застав у Петербурзі. Він, за порадою лікарів, кинув працю й поїхав на острів Мадеру. Насилу знайшов я Михайлова. Цей оригінал ніколи не мав свого сталого помешкання, а жив, як пташка небесна. Я зустрів його на вулиці рука в руку з бравим мічманом, тепер уже лейтенантом. Не знаю, яким чином він знов опинився в Петербурзі. Я не міг дивитись на цю людину. Привітавшись із Михайловим, я відвів його на бік і запитав про адресу свого приятеля. Михайлов спочатку зареготався, а потім, ледве стримуючи сміх, звернувся до мічмана й сказав:

А ти знаєш, чию адресу питає він? Свого улюбленця N. N.

І Михайлов знову зареготався. Мічман йому вторував, але нещиро. Михайлов дратував мене своїм недоречним сміхом, нарешті схаменувся й сказав мені:

— Твій приятель тепер живе в найтеплішому помешканні, на сьомій верстві. Його, бачиш, не допустили до конкурсу, а він, не довго думаючи, зіхав із глузду та й гайда на тепле місце. Не знаю, чи він іще живий.

Я, не попрощавшись із Михайловим, узяв візника й поїхав до шпиталю Всіх Скорбящих. Мене до хорого не пустили, бо в нього був приступ шалу. Другого дня я побачив його, і коли б наглядач мені не сказав, що це такий і такий маляр, то я б сам його не пізнав ніколи: так страшенно змінило його божевілля. Він мене, ясна річ, теж не пізнав: мав мене за якогось римлянина з рисунку Пінеллі, розреготався й одійшов од заграгованих дверей. Боже, Боже, яке сумне явище — знівечена божевіллям людина! Я не міг навіть кілька хвилин дивитись на цю сумну картину, попрощався з наглядачем і вернувся до міста; але нещасливий приятель мій не давав мені ніде спокою, ні в Академії, ні в Ермітажі, ні в театрі, ніде... Його страшний образ скрізь переслідував мене, і тільки щоденне відвідування шпиталю Всіх Скорбящих поволи притамувало перше жахливе вражіння. Приступи шалу з кожним днем усе слабшали, зате й сили фізичні швидко зникали; нарешті він не міг уже підвестися з ліжка, і я вільно міг приходити до нього в кімнату. Час од часу він наче ставав притомним, та все ще не пізнавав мене. Одного разу я приїхав ранком; ранішні години для нього були легші. Застав я його цілком спокійного, але такого безсилового, що він не міг і рукою поворухнути. Довго він дививсь на мене, наче щось пригадуючи, дивився задумливо, розумно, ледве чутно вимовляв моє ім'я, й сльози струмками полились із його просвітлених очей. Тихий плач перейшов у ридання, в таке розпачливе ридання, що я не бачив, — і дай Боже ніколи не бачити, — людини, що так жахливо ридає. Я хотів відійти, але він знаком спинив мене. Я зостався. Він простягнув руку; я взяв його за руку й сів біля нього. Ридання потроху стихали, тільки краплисті сльози котились зпід опущених вій. Ще кілька хвилин, — і він цілком заспокоївся й задрімав. Я тихенько висвободив свою руку й вийшов із хати в повній надії, що він одужає. Другого дня, таксамо ранком, приїзжаю я до шпиталю й питаю сторожа, який мені зустрівся, що з моїм хорим? І сторож мені відповів: “Ваш хорий, паночку, вже в трупярні; вчора як заснув уранці, так і не прокинувся”.

Після похорону я зостався на кілька день у Петербурзі, сам не знаю пощо. Якось тоді зустрів я Михайлова. Оповів він мені про те, як вчора проважав мічмана до Миколаєва, і

як вони випили на середній рогачці. Зайшла мова про небіжчика, про його вдову й нарешті про його незакінчену Мадонну. Я попросив Михайлова провести мене до помешканя вдови, і він охоче погодився, бо йому й самому хотілось іще раз подивитись на незакінчену Мадонну. В помешканні небіжчика ми нічого не побачили, що свідчило б про колишнє перебування тут маляра, крім палітри з засохлими фарбами, що заступала тепер розбиту шибку. Я запитав про Мадонну. Хазяйка мене не зрозуміла. Тоді Михайлов пояснив їй, щоб вона показала нам ту картину, яку колись він у них оглядав. Вона запровадила нас до другої хати, і ми побачили Мадонну: з неї зроблено латку на старому паравані. Я запропонував хазяйці десять карбованців за картину, і вона охоче згодилась. Я згорнув у валок своє дорогоцінне придбання, і ми залишили вдову, втішену десятьма карбованцями.

Другого дня я попрощався з моїми знайомими і — мабуть, назавжди — покинув північну Пальміру.

Незабутній Карло Великий уже вмирав у Римі.

25 січня — 4 жовтня 1856 року.